

Проф. В. Щербаківський

Археологічні відкриття на Близькому Сході

З причин тяжких політичних обставин, у яких ми жили останніх 40 років, мимо нашої уваги пройшли непомітно дуже цікаві події з області мирної, тихої, наукової праці. За цей час у передній Азії, себто в Ірані, Іраку, Сирії та Палестині, а також у Малій Азії та Єгипті, на цикладських островах, Кіпрі й Криті, в Греції, Італії та Балканах і навіть у нас в Україні різні держави, можна сказати, навипередки, робили археологічні розкопи й розкрили незвичайно багато незвичайно цікавих речей. Цікаве, між іншим, те, що советська влада теж дуже зацікавилася ними і відпускає на розкопи великі суми грошей. Очевидно, що у советської влади стоять при тім якісь політичні інтереси, які примушують її це робити. Звичайно, вона нічого про них не каже, тільки прикриває їх фіговим листочком глибоких наукових інтересів. Правда, совети копають на своїй території і на територіях своїх невірних сателітів, особливо інтенсивно на територіях останніх, оповіщаючи, що роблять це для поглиблення науки і тільки з любови до наукової правди, яку вони, нібито, хотять за всяку ціну видобути.

З того стає ясним, що совети уважають саму передісторичну археологію за науку особливо важливу саме в політичному значенні, бо вони до всього підходять з погляду політичної рації.

У нас же, на еміграції, ця наука стоїть у загоні (в занедбанні), вкрай упосліджена, як і упосліджена є правда, а ще більше упосліджене є стремління до неї. Звичайно, тут можна думати про працю ворожої агентури, яка старається всіма силами приглушити, так би сказати, притовкти стремління до чистої науки, не меркантильної, бо наука така розкриває правду, є шуканням правди і стремлінням до неї.

Нам скажуть, що такими науками, а особливо передісторичною археологією ніхто не цікавиться. Але так скажуть вороги наші, вороги науки, в інтересі яких є вирвати в нас знання правди і науки, щоб ми лишилися темними, себто дурними, бо дурні не можуть боротися із злом тому, що його не розуміють. Так триста літ нищила нас царська російська влада, так нищила нас польська влада, так нищить нас, крім інших фізичних способів, і советська влада. Тільки незнання того, хто ми, незнання нашої правди, зробили те, що коли прийшов слушний час, про який у нас багато в піснях співалося, то ми в 1917 році не вміли нічого зробити й самі допомагали нашому ворогові винищувати наш нарід.

Як би наші люди знали, хто ми є, себто знали нашу правду, коли б знали, що наш нарід не має нічого спільного з московським народом, себто не має спільної крові, а це значить, що москалі чи москвини не є жодними «нашими братами», то вони не далися б так легко піддурити і виставили б на границю з Московщиною ту свою п'ятимільйонову армію, яка озброєна верталася додому з австрійського фронту. Вона не пустила б москвинів до себе, сама дала б порядок, який хотіла б на своїй рідній землі. Всякі псевдонауковці обдурили тоді наш нарід, хитро поучаючи, що наша правда ніби лежить у марксизмі й комунізмі, з пролетаріатом яких нібито наші люди на війні з одного котелка їли. І що з цього вийшло — ми добре знаємо.

Але знову ж нас запитують, а де ж лежить наша правда, де її шукати? Там треба шукати, де всі шукають, — у землі, де вона спить, глибоко прикрита землею. А шукати її треба вміти, бо хто не вміє — може її знищити. Нам скажуть, що наші люди не цікавляться цим. Ні, так можуть казати тільки наші вороги, що хочуть забрати нашу правду собі.

Наші люди цікавляться тою правдою, що спить глибоко в землі, доказом є хоч би те, що канадійська газета «Новий Шлях» постійно друкує статті на теми нібито нашої старовини. Але, на жаль, ці статті такі, що викликають сміх у людей, знаючих справжню історію та археологію. Сама редакція «Н. Ш.», мабуть, розуміє це й тому пише, що відповідальности за ці статті не бере на себе і містить у такій рубриці, в якій так і написано. Автори цих дописів мають таку невисоку освіту та ще, здається, советську, що й не розуміють цього. Деякі з них пишуть під псевдонімами, бо, мабуть, самі знають вартість своєї писанини, і не хочуть, щоб люди висмівали їх, знаючи їх, в очі. Деякі для більшої поваги чепляють собі й наукові титули, напр., магістер або інженер, але якої школи і якого фаху — невідомо, бо писанина показує, що не з того фаху, на тему якого взялися писати, а всякий фах має свою методику й вимагає довгої і доброї науки. Напр., інженер лісництва (правдивий) не буде братися писати про історію монголів або взагалі про історію, так само, як добрий історик не буде братися писати про боротьбу медицини з хворобою рака і т. п. Але в цих писаків полемічний апльомб незвичайно грубого, майже советського характеру і примушує думати, що вони були виховані під советами і мали елементарну підсередню освіту. Їхній апльомб і советська грубість особливо виявилися у відповіді на дуже спокійну й речеву рецензію проф. Д-ра Я. Пастернака, і треба дивуватися, як відповіді такого тону прийняла редакція газети. Діло в тім, що проф. Я. Пастернак є дійсно наш дуже визначний учений археолог європейського масштабу, який учився в ліпших європейських археологів, має докторат із археології з Празького п'ятсотлітнього Карлового Університету, і чеський уряд, маючи в себе багато своїх першорядних археологів, нікому іншому, а тільки йо-

му доручив копати т. зв. «Празький град», себто чеське «святе-святих», де жили і правили чеські князі. Але через два роки, він був запрошений ректором Львівської Духовної Академії (пізніше митрополитом Сліпим) викладати археологію, і він залишив вигідну й спокійну працю в Празі, щоб працювати на Батьківщині, де також вів знамениті розкопи в Крилосі на т. зв. «Золотім току» наших князів. Отже, до слів такого вченого треба прислухатися, а не відповідати по-советському.

Тепер хочу розповісти про археологічні відкриття на Близькому Сході, в Месопотамії, де за 1.800 літ перед Р. Христовим у городі Урі жив біблійний патріярх Аврам. Це приходиться зробити тому, що про ті краї якраз говориться в біблії. З другого боку тому, що через біблію ці краї увійшли в історію і що оповідається там про такі давні часи на цій території, про які жодна країна Європи не має ніяких історичних вісток. Для нас це цікаве тому, що мало вплив і на нашу старовину. З погляду історичного важливим є те, що розкопи підтвердили багато того, що було написано в біблії. Але вміння писати виникло в Месопотамії не раніше, ніж 3.200 літ перед Р. Христа. А розкопи відкривають нам останки людського життя з часів значно раніших. Отже, читачів буде цікавити, очевидно, якраз цей період, що був перед винаходом письма.

1948 р. розкопи в Іраку, себто в новій, утвореній після першої світової війни державі, відкрили дуже старовинне хліборобське селище, недалеко теперішнього селища, що зветься **Ярмо** (Jarmo). Цю саму назву і дали відкритому старовинному селищу. Трохи пізніше нашлося друге, подібне селище, що зветься **Гассуна**, яких п'ятдесят миль від Ярма. Обидва вони лежать на півночі Іраку, в його горбоватій частині, на південнім краю т. зв. уржайного півмісяця, себто пасма землі у формі дуги. Розкопи вів американський професор д-р Брейдвуд (Braidwood). У поблизу цих селищ, ще перед їх існуванням, у печерах жили люди палеолітичної доби. Палеолітична, себто стара кам'яна доба відрізняється від нової кам'яної доби (неоліту) тим, що в палеоліті люди жили з ловецтва (охотою), себто з полювання на звірів, м'ясо яких їли, а в шкури одягалися, або збирали різні рослини, які можна було їсти, і їхні плоди: груші, яблука, горіхи і всякі інші овочі. Звичайно, в тепліших краях можна було легше харчуватися рослинами і їхніми овочами, а жити могли в печерах. А це харчування овочами рослин мусіло привести людей до свідомости того, що, замість збирати овочі, які росли де попало, далеко одні від других, ліпше їх продукувати, посадивши або посіявши густо, щоб без потреби багато не ходити за ними і можна було їх більше зібрати.

Отже, неоліт, або нова кам'яна доба, відрізняється від палеоліту тим, що в неоліті люди продукували собі харчі. Але і цей період людського життя звався кам'яною добою, бо потрібні інструменти людина робила з каміння, особливо з кременя. Кре-

мінними приладдями можна було й дерево зрубати, і обстругати його. І не тільки дерево, але й кістку дуже добре обстругати й вирізати з неї те, що потрібне було. Одного разу, на розкопах у с. Гонцях, мені треба було загострити олівця. Я вийняв свого ножа, але не міг ним нічого зробити, бо він затупився. А в мене в розкопаних ямах було багато кремінних скалочок (бо це був якраз палеоліт у землі), я взяв таку скалочку і нею прекрасно застругав олівця. Тоді я хотів спробувати, як ця кремінна скалочка буде стругати свіжу кістку, що була в борщі, який я щойно з'їв. І виявилось, що вона чудово стругала цю кістку, даючи дрібненькі стружечки. Так я переконався, що кремій був добрий матеріал для інструментів, якими можна було обробляти кістки і дерево. А в дальших розкопах я знайшов багато різних виробів із кістки, в тому числі одну тоненьку кістяну голочку, яка була така, як теперішні наші сталеві голки, бо довжиною була 5 сантимет., глибиною тільки 1 мілім. і мала дірочку в ушку в розмірі всього $\frac{1}{2}$ міліметра. А це ж було роблене все з кісток людсьми, які жили якихнебудь 12 або 15 тисяч літ тому назад, а може й більше.

Але вернуся до Гассуни і Ярмо. В палеоліті люди не жили селами. Жили невеликими групами в печерах, а тут були відкриті селища. Вони належать тепер державі — Іракові, що утворилася після першої світової війни і займає місце між Персією, Сирією і Палестиною. Уряд Іраку доручив ще в 1948 р. професорові Орієнтального Інституту в Чикаго Брейдвудові зробити розвідку в гористій частині Іраку, на півдні родючого пасма, чи не найдуться там якінебудь пам'ятки якоїсь цікавої старовини. В розкоповім сезоні 1950-51 року була розкопана місцевість Qualat-Jarmo. Селище Ярмо займало понад три акри на вершині горба. Разом із американським Інститутом працював також іракський державний директорат старовинностей. Ці інституції і раніше вели разом розсліди і відкрили в Іраку багато цікавих речей. Так, напр., у місцевості Барда Балька (Barda Balka) вони відкрили кремінні вироби, т. зв. ашельські кулачки, себто інструменти аналогічні до тих, які наш учений Бонч-Осмоловський найшов у Криму в печері Кіік-Коба при похованій людині. Це є доба ашельська старого палеоліту, яка кінчалася перед останнім т. зв. вюрським наступом льодівця на Європу і Україну.

Потім у місцевості Гацер Мерд (Hazer Merd) вони знайшли печери, в яких жили люди теж старого палеоліту, але трохи пізнішої, молодшої доби, що зветься мустьєрською добою, або точніше — левалюазькою. І тут вони знайшли, відповідні цій добі, вироби з креміння. Далі вони знайшли печери, в яких жили люди молодшого палеоліту, і вироби їхні належали до типу т. зв. граветт (Gravett), включно з інструментами мікролітичними (себто дуже дрібних розмірів) з кременя. Це в місцевості Палегавра Царці (Palegawra Zarzi). В місцевості Карім Шаріп (Karim Shahir) на відкритих місцях (не в печерах) знайдено ін-

струменти з крем'яних скалок — мікроліти і вироби з грубого каміння. Правдоподібно, що тут люди жили не довго, може тільки переходно. І, нарешті, відкрили й розкопали селище **Ярмо** (Jarmo). Тут були останки хат (ціле село), але з доби ще передкерамічної, себто, коли ще не вміли робити з глини посуду.

Як я вже згадав раніше, селище Ярмо покривало триакровий простір. Воно існувало на цьому місці досить довго, бо витворило горб, висотою в 7 мет., себто 3 сажні або трошки більше, ніж 22 фути висоти. Цей горб утворився від того, що зроблені з глини хати, коли будь-чому руйнувалися, то розмивалися дощем, і на місці хати лишався невеликий горбок, але значно ширший, ніж була хата. Коли люди будували нову хату, то принесли свіжу чисту глину, бравши її далеко від хати. А тому, що така хата, ліплена з глини і крита соломкою або очеретом, могла часто горіти, то й глина наростала і потрохи ріс горб. Так було не тільки із невеликими селищами, але й великими городами на Сході. Так, напр., Морган копав у Месопотамії город Сузу. В тім городі стільки «наросло» землі, що посталий з неї горб мав до 40 мет. висоти, себто 20 сажнів або 140 футів.

У селищі Ярмо Брейдвуд міг спостерегти 15 верств послідовних архітектурних змін і різних відновлень. Але це селище, не дивлячись на стільки послідовних змін, лишилося істотно поселенням «одного періоду», — так каже Брейдвуд. Йому пощастило визначити лише одну дату, дату заснування цього селища, за допомогою нової методи т. зв. аналізу радіоактивного карбону (углероду). Ця аналіза показала, що село було засноване 4.857 літ (+/- 320 літ) перед Різдвом Христовим, Значить, що селище було засноване, щонайпізніше за 4.500 літ перед Р. Христовим. Щоб зробити цю хронологічну радіоактивну аналізу, були взяті черепашки з найглибшої верстви, що лежала вже на ненарушенім материка. А тому, що горб наріс аж на 7 мет. висоти, то це показує, що життя цього селища було довге і спокійне. Воно мусіло тягнутися не менше, ніж тисячу літ. Хати, в яких жили люди в Ярмо, були прямолінійні, чотирикутні, зроблені з пресованої або утрамбованої глини, і мали по декілька кімнат. У найвищих верствах стіни виводилися на фундаментах з каміння. Долівка була з тої самої глини, що й стіни, але часто була покладена на очеретяній підкладці. В хатах були печі з глиняним склепінням та комином. У нижчих верствах цього горба в хаті був у долівці випалений басейн, себто певної форми випалена неглибока яма. У нижніх верствах Ярмо ще не було горшків. Такі правдиві випалені горшки були тільки у п'ятьох верхніх верствах, а всіх верств було п'ятнадцять. Найстарші черепки були добре вироблені, ззовні помальовані й поліровані, але їх було небагато. Малювання було зроблене червоною фарбою і зверху поліроване. Здається, що ці гарні зразки посуду не були зроблені в самім Ярмо, себто на місці, а, мабуть, були принесені з якогось іншого місця. Це тому так приходить думати, бо пізніші черепки були і гірше виробле-

ні, і гірше випалені. Не були ані помальовані, ані поліровані. Тут же були знайдені глиняні фігурки звірів і жінок. Останні були такого типу, як пізніші, відомі під назвою богині-матері, але не були випалені. Такі фігурки були й сидячі. Деякі з них виявляють значний хист майстрів у плястичних зображеннях. Але дивним є те, що на зображення голови або грудей в одній фігурці не було звернено уваги, але зате у неї ясно була підкреслена вагітність.

Інструменти в Ярмо вироблялися великою кількістю з креміння і обсидіану. Був знайдений також серп із чотирьох кусків кременя, які були закріплені в дерев'яній кривій ручці за допомогою асфальту. Були знайдені теж мікроліти, себто дрібні частини інструментів крем'яних, гарно оброблені й у великій кількості. З грубого каміння були зроблені предмети різних форм. Уживалися також посудини, зроблені з каміння. Вони були знайдені в усіх верствах. Ті посудини виявляють добре вміння виробляти і велику витрату часу. Виявляють також більшу різноманітність свого профілю перед уведенням кераміки, ніж потім. Дуже часто оздобою були мармурові бранслети і, мабуть, чи не частішою, ніж намисто і всякі привіски. Більші кам'яні інструменти щоденного вжитку, такі, як клиносокирки, ступки, товкачі, жорна — теж були великою кількістю. Делікатніші речі, такі як шила, голки, ложки, ручки до інструментів і т. п. робилися з кісток.

Тут були знайдені також зерна пшениці, і Ганс Гельбаек із Данського Національного Музею визначив, що тут було два сорти пшениці і боби. А Фрідрік Барте, по кістках визначив козла, свиню, бика, собаку, якусь кіньську породу (хоч то могли бути і ослячі кістки, або подібні), а теж небагато диких форм. Він звернув увагу на те, що кісток кіз і баранів була дуже велика пропорція, а зуби їх показували, що всі вони були до одного року. Це показує, що такий підбір молодих звірят не міг бути зроблений ловецтвом (охотою).

Що ж показує нам відкопане селище Ярмо? Воно показує нам, як жила початкова селянська громада хліборобів і скотарів у часи т. зв. передкерамічні, коли ще не уміли робити горшків і мисок, себто т. зв. кераміки. І показує нам, коли ця громада почала робити горшки і, як здається, вона навчилася виробляти горшки і миски від якоїсь іншої громади, яка вміла вже виробляти добру кераміку, а ярмовці виробляли значно грубшу пізніше. Але треба сказати, що ця грубша пізніша кераміка могла бути просто кухонною, в якій варили страву і вона мусіла стояти постійно на вогні, закопчуватися димом, а не виглядати парадно. Спочатку вони, очевидно, не варили їжі, а, мабуть, пекли собі щось подібне до млинців або коржиків на розпечених каміннях. А потім вони розвивалися, робили і хати, і речі все краще й досконаліше з кожним, мабуть, поколінням.

(Продовження буде)

Проф. Вадим Щербаківський

Археологічні відкриття на Близькому Сході

(Продовження)

(2)

В Месопотамії було три раси. Одна так звана гамітська, довгоголова, якої головна маса є в Африці. Вона в месопотамських містах залишила свої довгоголові кістяки в найглибших верствах, напр., такого міста, як Кіш. Друга раса була довгоголова також. Вона називається середземноморською расою, бо тепер її головна маса знаходиться на побережжі Середземного моря. До неї в передній Азії належали семіти, себто араби й жидаї, а тепер — особливо італійці й семіти північного побережжя Африки. Третя раса в передній Азії була широкоголова, але вона залишила по собі дуже мало кістяків і то не цілих. Правдоподібно, що до неї належали т. зв. емаліти і, можливо, що й т. зв. сумери. На думку таких знавців Близького Сходу, як покійний Герцфельд, ця раса займала горбуваті місцевості й переходила на сході на перське плято. Доходила до Індії на південнім сході й майже до Туркестану на північнім сході. До цієї раси він зараховує і Анау, недалеко Асхабади, де робив розкопи Губер Шміт (H. Schmidt), разом з американською місією, на чолі якої стояв Pumpelly. В Сузі, головнім городі еламів, була в найглибших верствах знайдена дуже гарно зроблена мальована кераміка, яка відноситься до IV-го тисячоліття перед Різдвом Христовим. Там робив розкопи французький вчений Морган.

Що хлібороби в мистецтвах не стояли непорушно на однім місці, а все удосконалювали свої хати, про це вже було сказано раніше. В останніх верхніх верствах селища Ярмо, хати були вже на кам'яних підмурках, були чотирикутні й навіть мали по кілька кімнат. Раніше вчені уважали, що чотирикутні хати з вогнищем посередині були винайдені народом індогерманської раси, т. зв. на півночі Європи нордійцями і що цей мегароновий дім доводить вищу інтелектуальну могутність супроти інших народів, належних до інших рас. Але тепер розкопи в Месопотамії, Малій Азії, Сирії, Палестині й на Криті та інших островах виявили, що на півдні у згаданих країнах культура стояла дуже високо, значно раніше ніж в Європі, і що тільки завдяки приході цієї вищої хліборобської культури в Європу, спочатку на Балканський півострів, на великі й малі острови, над Дунай і до нас в Україну між Дністер і Дніпро, — тільки тоді Європа почала культурно підійматися. Європа переняла цілу культуру передньої Азії, тобто Месопотамії, Малої Азії, Сирії, Палестини і т. п. І теперішні розкопи на Близькому Сході підтвердили стару приказку «екс ориенте люкс».

Цей французький вчений Морган почав робити розкопи з Кавказу, а потім повів їх далі через Азербайджан у Персії в диких горах перського Талишу. Результати його розкопів опрацьовувало декілька великих французьких учених. Між ними — французький абат Шейль, який спеціально опрацював еламські тексти, знайдені в Сузі. Розкопи в Сузі продовжувалися й після смерти Моргані і тільки війна з німцями їх перервала.

Тепер виявилось, завдяки розкопам, що передня Азія знала мідь, срібло й золото вже в IV-м тисячолітті перед Різдом Христовим, а бронзу — вже на початку III-го тисячоліття. Здається, що на самім початку IV-го тисячоліття був побудований у Месопотамії священний город Ерідю. Найраніше письмо постало в Месопотамії сумерійською мовою. До якої раси належали сумери — не зовсім ясно. Тут зайшли суперечки між французькими вченими. Діло в тім, що французькі антропологи відкидають прийнятну раніше опінію, що сумери належали до широкоголової раси, яка прийшла в Месопотамію із сходу. Французькі антропологи настоюють на тім, що широкоголова раса прийшла в Месопотамію не зі сходу, а із заходу, з Альпів. Німецький учений Люшан (австрієць), назвав широкоголову расу, себто передньоазійську — армеїдною. Бо теперішні вірмени є найбільш типові представники цієї широкоголової раси, до якої належить населення майже цілої передньої Азії та почасти й Кавказу.

Французькі вчені Херуміанц (вірмен) і Вофрей (француз) доводять, що ця круглоголова або широкоголова раса — це раса альпійська. З Альпів, особливо з динарських, вона посунулася в Малу Азію і далі на схід та надала широкоголовий характер цілому передньоазійському населенню. Але шляхів цього переходу широкоголової раси на схід ці автори вказати не можуть, бо прихід вірменської мови, як мови індоевропейської, стався в середині першого тисячоліття перед Р. Христа, а черепи широкоголової раси в передній Азії були вже цілком добре доказані в II-тім тисячолітті перед Р. Христовим. Французький археолог Контено теж дуже слушно заперечує цю опінію згаданих антропологів. Він звертає увагу на те, що скульптурні образи сумерських патесі, себто князів, представлені цілком широкоголовими, в той час, як семітські представлені, як довгоголові. Отже, яким чином скульптори, які робили широкоголові портретні статуї, могли б їх робити такими, якщо б в дійсності ті князі були довгоголові.

Здається, що тут у французьких антропологів виникла якась ідея без хронологічної перевірки, бо сама перша поява кругло- або широкоголовців в Європі сталася в мезоліті, що доказують знахідки в печері Офнет у Баварії, але без точного хронологічного визначення. А розширення широкоголовців по Європі припадає на бронзову добу.

Але вертаюся до археології. Треба сказати, що ціла передня Азія лежить у дуже небезпечному пасмі, якраз у такому, у якому дуже часто відбуваються менші й більші землетруси і то такої сили, як от, напр., недавно був в Малій Азії, в Туреччині, що наробив дуже великої шкоди, руйнуючи доми та вбиваючи людей. Нам відомо, наприклад, що в Константинополі храм св. Софії біля сотні разів тратив свою копулу і кожен раз треба було давати нову, або, принаймні, репарувати й замазувати тріщини в ній. Ще гірше було в самій Малій Азії і в Сирії. Там бували знищені цілі городи-міста, як, напр., славнозвісна Троя і багато інших. Також, напр., в т. зв. Угаріті на сирійським березі моря, напроти острова Кіпру, був такий сильний землетрус, що великі кам'яні плити, які служили за підмурки для домів, були розрушувані зі свого місця. І якраз цей землетрус в Угаріті в повнім описі був поданий високим єгипетським урядовцем до свого фараона, а потім був віднайдений при археологічних розкопах у єгипетським городі Ель-Амарні і був прочитаний археологами. А зроблені потім французьким археологом Шеффером розкопи в Угаріті цілком підтвердили це звідомлення фараонові. За таких умов високі будинки, як, напр., відома з біблії Вавилонська вежа, звичайно мусіли розвалитися.

Французька експедиція в Khuzistan-i, в південно-західній Персії, зробила розкоп горба біля городу Чага-Цанбиль, інакше — Дур-Унташі. При розкопах тут виявилася будова, т. зв. Ціггурат з XIII-го віку перед Різдом Христовим. Ціггурат лежить 30 км. на південь від городу Сузи. Розкопи почалися в 1952 р. під проводом професора д-ра Гіршмана.

В 1954-55 рр. Ціггурат став очищений настільки, що можна приблизно визначити його висоту. Вона мабуть була трохи більша, ніж 175 футів, себто більше, ніж 25 сажнів або 50 метрів. Ціггурат — семітська назва для тих веж, які нам відомі з біблії в розумінні «вавилонської вежі». З тої колишньої висоти залишилося тільки 25 метрів (82 фути). Колись на вершку Ціггурату мав бути храм, який уважався за місце життя головного божества еламського пантеону. Еламіти були зовсім відмінний народ від семітів. Це був нарід хліборобський, фізично і мовно значно відмінний. Еламська мова подібна до кавказьких мов, таких, як, напр., грузинська. Еламіти жили в гористих місцевостях передньої Азії і, здається, простягалися через перську високорівню на схід аж до Індії. На півночі вони доходили до Каспійського моря і, мабуть, межували з Туркестаном.

Цей Ціггурат цікавий тим, що він зберіг три свої поверхи в той час, як усі інші Ціггурати, розкопані в передній Азії, зберегли тільки один, перший поверх. Тут збереглися і всі сходи, які вели на ті всі три поверхи. Сходи були перекриті зводами, від яких збереглася одна арка, мурована з цегли. На переднім подвір'ї перед Ціггуратом зберігся круглий п'єдесталь, біля 4 мет. у діаметрі, а еламські написи на цеглах показують, що

цей монумент був присвячений богам Губанові (Huban) та Іншушінакові — головним божествам еламського пантеону. Також святилище на верху Ціггурату теж було присвячене цим самим божествам.

Цей город і Ціггурат були зруйновані асирійськими вояками короля Ассурбаніпала, які заволоділи городом біля 640 року перед Р. Христовим. Перед кожними із трьох воріт Ціггурату були звірі з мальованої теракоти, розбиті на багато кусків. Король еламський Унташ-Губан (Untash-Huban), який велів збудувати цей Ціггурат, присвятив його високому еламському богові Іншушінаку.

Таким чином можемо тепер мати приблизну уяву і про Вавилонську вежу, яка, звичайно, не була така висока, як її представляла наша дитяча фантазія в першій гімназійній класі, коли ми вчилися Закону Божого і слухали оповідання про Вавилонську вежу.

(Продовження буде)

М. М. А.

Кальниш

(Кантата)

Кальниш в снігах, на чужині
 Колав у вежі — у в'язниці;
 Минали довгі ночі й дні.
 Але в льоху, як у криниці,
 Даремво стомлені зіниці
 Шукали проблесків ясных.
 Сажени мури. А по них
 Дзюрчали тоскно день і ніч
 Слизисті, сморідні струї
 І, хоч молись, хоч кликом клич, —
 Все дзюркіт той невпинно чує
 У мертвій тиші пильний слух...

Ходив по плитах отаман,
 Вперед, назад, в тяжкій задумі.
 Гнітив притухлий, спертий дух,
 Гнітив той дзюркіт невгомний,
 Шурхотно-сонні мляві шуми
 На діл спадаючих краплин.
 Пітьма у ямі безвіконній,
 Немов провалище бездонне,
 Приспала душу мертвим тлом:
 Роки вже — ніч та ніч кругом;
 Які страшні, шалені муки
 Марудно плинучих годин!

І простягав угору руки,
 І бився старечим чолом
 В кайданах тяжкої розпуки
 Останній лицар-отаман...

 А на Україні — там сонечко сяє,
 Зориться ніччю небесна блакить,
 Вігер степами вихриться, гуляє,
 Тирса сріблиста хвилює, шумить;
 Тирса леліє у полі розлогім,
 В далях сіріють тернища яруг,
 Гучно співають Дніпрові пороги,
 Бучно вітають старий Базавлуг...

А вколо — тьма, а вколо — тиша,
 А вколо — чорні чотир-мури,
 Проклята безнадійність хмура,
 І давніх спогадів мара,
 Така жива, хоч так стара!...

І бився змученим чолом,
 І простягав угору руки
 В обіймах лютотої розпуки
 Останній лицар-отаман,
 Останній батько Запоріжжя.

Проф. В. Щербаківський

ЦІКАВІ АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ

(Продовження*)

3

В початковому періоді письменства, мистецтво було зв'язане головним чином з областю релігії. Часом були представлені ритуальні акти, іноді орнаментальні взірці бували зображені на релігійних символах. Але в усіх випадках усі звернення були направлені до богів. Серед символів, вживаних на печатках і декораціях храмових стін, зустрічаються головним чином рослини і звірі, спеціально ті, від яких залежить добробут людського життя. Це були також емблеми великої богині, якій поклонялися в Ереху і в цілій сумерській країні. Вони зустрічаються самотні, або в комбінаціях з другими. Напр., колосок ячменю і бик. Рослинне царство часто бувало представлене розетами. Різьблені овечки й бики покривали стіни храмів протолітератного періоду. В Укаїрі вони були мальовані, а в Ереху — довбані в камені або інкрустовані. Речі, вживані в культурі, такі, напр., як столи для пожертв, були подібно ж декоровані звірями. Також і священні посудини, жолоби, або корита, з яких їла храмова скотина, показують худобу в загородах, комишові будови, подібні до тих, що будуються і тепер в південнім Іраку арабами, які живуть на болотах. Такі будови кінчалися вгорі двома дивними в'язками очерету, що відповідають найстаршій формі знаку, яким виписувалося ім'я матері-богині.

Отже, речі викопані в Передній Азії та Єгипті, відносяться до двох важливих періодів. Одні належать до періоду перед появою письма, а другі, пізніші, до періоду, коли письмо було винайдено. Для речей першого, неписьменного періоду, дати знаходяться з допомогою методів чисто археологічних. Для речей другого періоду дати знаходяться мішано, себто з допомогою археологічних і історичних методів.

В Передній Азії, в добі неписьменній, жило декілька народів, які продовжували жити там і в добі письменній, себто вже в добі історичній. Тепер уже майже всі мови Передньої Азії розшифровані, і маса документів прочитана, складені списки королів. Завдяки тому, що деякі астрономічні явища були записані на глиняних табличках, потім випалених, і було сказано за якого короля їх записано, стало можливим сучасним астрономам перевірити, чи вони були, і якщо вони були, то коли саме відбулися в астрономічних роках. Таким чином установлялася дата відповідного короля. Часом деякі списки королів були паралельні тому, що вони були королями не одного народу, а різних народів і в різних городах. Завдяки прочитаним табличкам історія III-го тисячоліття перед Р. Хр. в Передній Азії нам ліпше

*) Гл. »В. III.« чч. 7 і 8, 1955.

відома, ніж історія I-го тисячоліття перед Р. Хр. в Центральній і Східній Європі.

Протописьменний період починається біля 3.200 літ перед Р. Хр., а період письменний, інакше історичний, починається біля 3.000 літ перед Р. Хр. Тоді з'являється і бронза в Месопотамії. Ми бачили вже, що найстарші неолітичні мешканці Іраку мали значно більше знання, ніж палеолітичні люди льодової доби. Але ще невідомо точно, як сталася зміна від палеолітичної доби до неолітичної, не знаємо, як довго тягнувся мезоліт у цих місцевостях. А може його там зовсім не було, коли під мезолітом розуміти те, що ми розуміємо під цим словом в Європі. Початкової фази переходу від палеоліту до неоліту тут не пізнати.

Не дивлячись на зроблені вже численні розкопки, про які згадано було вище, тут лишається ще багато неясного. Місс Гаррод¹⁾ ще перед II-гою світовою війною зробила цікаві розкопки в Палестині, в печерах гори Кармелу, добре відомої з історії ізраїльського народу. Там знайдені були в печерах інструменти пізнього палеоліту останніх його часів, а також і серпи. Ці серпи склалися з кістяної палички, в якій було зроблено відповідний жолобок. В той жолобок були вставлені кремінні зуби²⁾. Такі самі серпи були знайдені з одного боку в Персії та Іраку, як уже було згадано в Гассуні, в Сіялку, а ще значно раніше Морганом в Сузі, а з другого боку — в Єгипті в Фаюмі.

Серп, що його знайшла місс Гаррод в печері Кармелу, зраджував лиском своїх кремінних зубців, що він був у роботі. Одначе. в цій печері не було жодних слідів зерен. І ми можемо думати, що ним жали люди не пашню, але щось інше. Могли жати якісь бур'яни, якусь траву, а що саме, лишилось без відповіді. Цей нарід вважається найстаршим у Палестині. В археологічній літературі він називається натуфійцями, і вважається належним до самого кінця палеолітичної доби. Деякі вчені вважають натуфійців ініціаторами, або принаймні практикантами, техніки жаття, а може і жнив, ними пережитих у найстарших агрікультурних оселях неолітичної доби³⁾.

Знаємо вже, що в Гассуні і Сіялку речі датуються 5.000 років перед Н. Хр., але при тім серп з Кармелу мусить датуватися принаймні на 1.000 літ раніше. А може він іще старший. В Передній Азії сіяли люди пшеницю (*Triticum dicossum*) і шестирядовий ячмінь (*Hordeum hexastichum*), як головні хліби. Ці хліби ростуть у дикім стані ще й тепер у Сирії і Палестині. Бачимо, що в ті старі часи, завдяки хліборобству народ дуже розрісся і тому там була маса квітучих селищ, а пізніше городів. Але потім змінився клімат і на місці городів стала пустиня⁴⁾. Згодом серпи стали виробляти криві й ними стало ліпше жати. В Єгипті

1) D. A. E. Garrod and D. M. A. Bates. *The Stone Age of Mount Carmel*. Oxford. 1937.

2) Cecil E. Curwen. *Antiquity* v. IV. (1930), p. 184-186 і v. IX (1935), p. 62-66.

3) H. Frankfort: *The birth of civilization in the Near East*, London, p. 35.

4) R. S. and L. Braidwood: *Antiquity* XXV. № 96 (December) 1950, p. 189-95.

це сталося під час першої фараонської династії (біля 3.100 літ перед Н. Хр.), тільки там серп робився з дерева⁵⁾. Такого типу серпи зживалися до XII династії, біля 2.000 років перед Н. Хр.⁶⁾.

Тепер виникає таке запитання: Отже наукою признано, що в цілій Передній Азії в ті старі часи пшениця і ячмінь росли в дикому стані. Коли так, то ті старі кармельські серпи могли служити для жаття тої дикої пшениці і ячменю, щоб їсти ці зерна. Таким чином спочатку могли існувати жнива без сівби, бо жали дику пашню. Такий період міг тягнутися якийсь, і може й досить довгий час. Той час мусимо віднести до палеолітичної економіки збирання, а не до продукції харчів, бо люди збирали ту пшеницю так само, як горіхи, гриби, моркву, кавуни, дині і т. п. І ясно, що коли люди робили собі до помочі в збиранні пашні такі, ще досить незграбні, серпи, то вони ще раніше мусили збирати зерна і без серпів, а просто, вим'явши зерно руками з колосків. Отже, збираючи зерна довгий час в такий примітивний спосіб, люди могли спостерегти, що вони, падаючи на землю, особливо на вогку від дощу, розростались у великі й густі куці. А з такого густого куца можна було легше й більше назбирати зерен, ніж з рідкоростучої дикої пашні.

Так сама природа могла навчити людей сіяти, засівати більші й густіші площі землі, а потім з них збирати більше зерна в запас. Особливо до такої праці могли бути схильні жінки. Ми знаємо, що навіть польові звірята — напр., ховрашки — вміють накопичувати в своїх норах собі на зиму багато зерна. Ясно, що тим легше міг робити це чоловік, що збираючи зерно, накопичував його у своїх печерах. Дуже можливо, що незалежно від Палестини та Передньої Азії, взагалі таке примітивне хлібозбирання, або й примітивне хліборобство, могло виникнути і в інших місцях та країнах, напр., в Єгипті. В деяких містах Єгипту, напр., в областях верхнього Ніла, коли падають великі дощі, вониносять багато родючого намулу, що лишається протягом якогось часу мокрим. Коли вода, яка заливала там землю, спливе, тоді деякі бедуїнські племена, напр., галендона, приїздять сюди і роблять своєрідний посів. Вони встромляють у землю кілки і зараз же виймають їх. Від того робиться дірка чи ямка в землі. Зараз же насипають туди зерна і закривають ямку землею. Засіявши так потрібну їм площу, вони від'їжджають звідтіль і вертаються, коли вже пашня виросте й досягне. Тоді вони жнуть і забирають зерно на свої кочовиська. Аналогічне робиться тепер і в деяких місцевостях Сирії. Тільки сам засів робиться інакше, простіше. Зерно сіють руками на мокрій землі, воно легко приймається і дає добрий урожай⁷⁾. Бурггардт описує свої спостереження в країні Така в Нубії так:

»Наприкінці червня... широкі потоки води, що приходять з півдня і з південного сходу, розливаються по цілій країні.

⁵⁾ Waler B. Emery: The Tomb of Nemaka. (Cairo 1938), p. 33. PL. 15.

⁶⁾ W. M. Flinders Petrie: Tools and Weapons. London, 1917, p. 46. PL. LV, 7.

⁷⁾ John Burghardt: Travels in Nubia. London 1822, p. 348-35

Протягом кількох тижнів покривають цілу поверхню країни верствою води, глибиною від двох до трьох футів (себто від 60 сантиметрів до 1 метра). Ця вода лишає по собі грубу верству шляму або болота на поверхні землі, подібно, як це робить ріка Ніл. Як тільки, після наводнення, вода всмокталася, бедуїни сіють сім'я на цей алювіяльний шлям, нічого наперед не приправляючи. Це наводнення звичайно відбувається в супроводі тяжких злив. Дощі тягнуться ще декілька тижнів довше ніж наводнення, але вони не падають без перерви, а зливами, більш-менш довгими, з інтервалами. Цей нарід не знає, як обробляти поле, він не має постійних регулярних піль. Своє єдине зерно «дура» бедуїни сіють між тернистими деревами і своїми шатрами, довбають широкі діри в ґрунті й насапають у кожну жменю зерна. Після жнив, ці селяни вертаються до свого пастирського життя. Тут можна б мати жнива два рази в рік, коли б зробити друге штучне наводнення, але ці бедуїни про це не дбають. Коли буває мало дощів, то вони дуже бідують через неврожай, однак не роблять заходів, щоб розширити площу посіву».

Неоліт передньоазійський і єгипетський

Лівія була багата на виноград, оливкові дерева і, крім зерна, на рогату худобу. Фараон I-шої династії залишив пам'ять про це на т. зв. «лівійській палітрі»⁸⁾, зробленій з м'якого каменя. Фараон Сагуре з п'ятої династії (біля 2.475 літ перед Н. Хр.) залишив список: 100.000 голів рогатої худоби і більше ніж 200.000 кожної дрібнішої породи: ослів, кіз і овець.

Очевидно, аналогічне було в Передній Азії. Але при цім виникає ще нове питання: відомо, що в Передній Азії, як у Месопотамії, так і в Сирії та Малій Азії велику роллю в місцевих релігіях грали жіночі божества: в Месопотамії — **Іштар**, в Малій Азії — **Кибела** або **Ма**, що відповідає існуванню в цих областях матріярхату, принаймні у деяких народів.

Відкидаємо тут теорію Морґана і марксистів, що в усіх народів на землі спочатку обов'язково був матріярхат, а потім патріярхат і, врешті, сучасна нам цивілізація. Ця теорія була прийнята далеко не всіма вченими, яких цікавило це питання. Так, напр., Герман Гірт⁹⁾ — великий німецький вчений, індогерманіст, заперечував таку послідовність на тій підставі, що коли б це був обов'язковий соціологічний закон, то тоді всі індогермани мусіли б мати в себе сліди матріярхату, а цього не бачимо. Бо ж одні індогермани (індоевропейці) мають аж надто ясні сліди матріярхату, а другі зовсім не мають жодних його слідів. Очевидно, матріярхат виникнув у тих народів, у яких обставини були сприятливі для матріярхату, а у яких тих обставин не було, там матріярхат виникнути не міг. Замість нього від початку був патріярхат, себто перевага чоловіки над жінкою. Жінка могла вибороти собі незалежність від чоловіки, а

⁸⁾ Capart: Das Grabdenkmal des Königs Sahure. II. 1913, s. 10: Pl. I.

⁹⁾ Hirt: Indogermanen.

часом навіть перевагу над ним там, де умовини життя давали жінці можливість прожити без допомоги мужчини. І тут, у Передній Азії, здається, якраз були такі сприятливі до того умовини, бо історичні свідощтва дають нам вказівки на існування таких матріярхальних народів. Напр., віденський вчений д-р Кінґ доводив, що матріярхат мали еламіти в Сузах, а Геродот писав, як (матріярхат) виявлявся у Малоазійських лійкійців. Отже, деякі племена Передньої Азії мали матріярхат, хоч поруч них жили інші племена, які його не мали. Дуже можливо, що матріярхат витворився там, де жінка могла прожити без чоловічої допомоги. А патріярхат витворився там, де мужчини мусіли добувати харч, убиваючи звірів, бо там рослинного харчу було дуже мало, і жінка залежала від мужчини.

Розвій форми серпа показує теж на прогрес хліборобства. Бачимо, що з початково рівної форми зубчастої палички, він поступово вигинається й робиться вгнутих, кривим, нагадуючи вид теперішнього серпа. Але для того, щоб досягти певної потрібної кривини, його мусіли робити з дерева. Вже в Єгипті за першої династії фараонів, приблизно біля 3.100 літ перед Н. Хр., він був кривий, зроблений з дерева, і таким він держався аж до дванадцятої династії. В Іраку криві дерев'яні серпи держалися аж до другого стародинастичного періоду, приблизно до 2.700 р. перед Н. Хр.

Ми вже згадували, що проф. Бадер біля Мелітополя знайшов кістяні палички із вставленими в них кремінчиками. Але для чого вони вживалися невідомо, бо вони могли вживатися теж як ості при полюванні, або як гарпуни, для ловлі риби. У всякім разі дерев'яних серпів не знайдемо ні в Малій Азії, ні на Дунаю, ні в Україні, але за те тут скрізь знайдені мікроліти, які могли служити зубцями в серпах. Однак самі по собі крем'яні мікроліти геометричних форм не можуть служити доказом існування хліборобської культури в тих місцевостях, де вони знайдені. Так, напр., коли це в Західній Європі, або в Польщі й Україні їх знайдено в пісках, в піщаних кучугарах, дюнах, то в таких піщаних околицях не могла рости пшениця і мікроліти служили зубцями в гарпунах, або в остях, щоб убивати звірів, або ловити рибу.

Передісторичний Єгипет

Передісторичний Єгипет або переддинастичний період Єгипту ясно розпадається на дві частини, або на два етапи. Найстарша частина в свою чергу мала три послідовні фази, які зуться: 1) тасійська, 2) бадарська і 3) амратійська. Кожна з них зміняла розвій попередньої. Разом вони представляють африканський субстрат фараонської цивілізації. Матеріал паралелізує із спорідненостями між старовинним єгипетським матеріалом і модерними хаміцькими мовами. Фізичні подібності між старими єгиптянами і модерними хамітами та незвичайні подібності в ментальності між цими двома групами, роблять можливим розуміти ста-

рі єгипетські звичаї й (релігії) вірування на основі модерних хаміцьких аналогій.

Другий переддинастичний період єгипетської старовинної культури зветься «середнім переддинастичним» періодом, або «Накада II», як також герцейським. Він у багатьох відношеннях є продовженням амратійського. Іншими словами, він зберігає переважно африканський характер культури. Але в цей час сюди додаються нові елементи, які мають широкі зв'язки із Сходом, Сінаєм і Палестиною. Звідтіля приходить новий тип єгипетської кераміки, який виявляє зміну в керамічній техніці, що походить від класи хвилясто вироблених горшків. Вони вироблялися в Палестині. Потім почали вживатися нові породи каменя для виробу камінних ваз, (що прийшли з Сінаю) і збільшилося вживання мідних шпичок, напевно завдяки тіснішим зв'язкам з сінайським півостровом. Хоч кремій залишився у вжитку і виробу з нього досягли незвичайної витонченості й краси, то проте і мідь перестала бути рідкістю й предметом розкопі. З неї вже вироблялися високопрактичні предмети: гарпуни, штилети, сокири, навіть вагою більше трьох фунтів¹⁰). Навіть мова підлягала чужому впливові¹¹). Всі ці новини в «Накада II» культури можна найліпше пояснити впливом просякавшого до верхнього Єгипту народу, який мав спорідненість із своїми азійськими сусідами і приніс з собою форми їхньої культури. Знаємо, що в історичні часи подібне поступенне, але безперервне просякання народу відбувалося з нижнього Єгипту до верхнього й могло бути спостережене. Протягом періоду «Накада II» ця країна, здається, стала значно густіше населена. І навіть стверджено, що болотисті місця почали заселятися. Така праця передпокладає кооперацію між сусідніми групами і організацію значного числа людей. Можна думати, що це мало місце, але в точно обмежених розмірах, бо там не було ознак великих політичних об'єднань.

Там нема руїн великого розміру, нема монументів, особливо характеристичних. Вважає також те, що, не дивлячись на багато тисяч розкопаних переддинастичних гробів, між ними не знайшлося ні одного, який своїми розмірами, чи своїми речами наводив би на думку, що в нім був похований великий шеф, або голова великого роду чи племені. Інновації, вказані нами в періоді «Накада II» не змінили загального характеру культури цієї країни; останки примушують думати, що тут була заможна однородна людність, яка цілком використовувала свої багаті околиці та жила у свобідно організованих селах і сільських повітах¹²).

¹⁰) Lucas: *Journal of Archeology*. XIII (1927), p. 162-70; XIV (1928), p. 97-108.

¹¹) Стара єгипетська мова мала три складники: хамітський або етіопський, західний або берберський і семітський. E. Zyhlarz: *Africa*. IX, 1936, p. 433-52.

¹²) Можливо, що семітський елемент прийшов сюди через Wadi Ham-

Месопотамія

Південна частина Месопотамії була зайнята пізніше, з початком галафського періоду, і тоді вже був заснований святий город Ерідуду, про який ми згадували раніше. Південна частина Месопотамії була зайнята людьми, прийшлими зі сходу, з перського плято, з гір, які стояли на схід від дельти, це є від устя Тігра і Евфрата. Що ці поселенці південної Месопотамії прийшли зі сходу, з Персії, показує їхня кераміка. Насамперед вона зберігала свої іранські, тісно й густо переплетені геометричні рисунки, які вживалися на їхній батьківщині¹³). Але залишені самі для себе вони скоро стали робити спокійніші рисунки, не старанну оздобу (звану убаїдською), яка вживалася багато віків і представляла іранську традицію в дуже віддаленій від своєї основи попсованій формі.

В багатьох місцях при розкопках знаходять часом кераміку аж на самім материку. Це показує, що ці селяни розходилися (розширювалися) далі по всій цій країні, в якій вони спочатку тільки деякі місця зайняли. В Урі, напр., детальні розсліди відкрили умовини, в яких жила людина, що вперше поселилася на цьому місці.

Леонард Вуллей¹⁴), який вів розкопки в Урі, так описує ці нижчі чи спідні верстви в Урі:

»... Верства нерівної грубини складена з різних відпадків людського прожитку, потім окремо зроблені з намулу цеглини, черепки і т. п. Це йде вниз до рівня моря; нижче цього було пасмо, біля одного метра грубини, з намулу сірого кольору зверху і щораз донизу темнішого, аж до чорного. Багато цього було завдяки перегниванню рослинности. В ній зустрічалися спорадично черепки, щораз численніше донизу, що кутчилися на підшві цієї верстви. Усі черепки лежали горизонтально. Здається, що вони мали вигляд спускаючихся на дно через воду в м'який намул завдяки власній вазі. На метр глибини нижче рівня моря проходив тугий зелений глей, пронизаний покрученими брунатними плямами, останками від згнилого коріння; разом з цим зникав усякий слід людської діяльності. Очевидно, це була підшва Месопотамії. Південна Месопотамія подібна скоріше до єгипетської дельти, ніж до нільської долини. В Месопотамії найнижча течія Евфрата і Тігра представляє навіть мамат від Червоного моря. Але тоді не можна пояснити »Накада II« інновації і вони суперечать аргументам виставленим К. Sethe, для пояснення єгипетських виразів направо і наліво в ієрогліфських знаках для ознаки Заходу і Сходу. (K. Sethe: Nachrichten von der Koniglichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Gottingen.

¹³) Цей найранший стаж цієї кераміки найранше був спостережений на маленькій селищі біля Ереха. A. Noldeke і інші. Neuer Vorlaufiger Bericht... Uruk-Warka. Вони були знайдені дуже репрезентативно в Abu Shahrein (Eridu). Це можна бачити в Ill. London News, 11 September, 1948, p. 305.

¹⁴) C. Leonard Woolley: Antiquaries Journal, X. (1930), p. 335.

тепер дикість комишових лісів, у яких болотні араби ведуть екзистенцію амфібій. Всі взаємні стосунки відбуваються бітю-мінованими човнами. Цей нарід ловить рибу і держить трохи худоби. Живе в комишових хатах, побудованих на матрасах із зігнутих та притоптаних донизу комишових стебел. Дослідники так описують хати цих болотних арабів: На однім кінці хати є низький і вузький отвір, який рівночасно служить за двері, вікно й комин, бо через нього виходить дим з вогнища. На грубо настеленій з комишу брудній долівці сплять мужчини й жінки, діти й буйволи, в теплій тісноті... Ця долівка буває часом промочена водою, що просочується від низу¹⁵). Хати їхніх старшин бувають солідніші. Вони мають ширший і вищий вхід, зроблений з комишових снопів, які утворюють, щось подібне до арки. Двері й вікна закриваються матами, зробленими з того самого комишу, що й ціла хата. Ми знаємо, що подібні будови робилися і в четвертому тисячолітті перед Р. Хр., де вони представлені з усіма необхідними подробицями на найстарших образах священних будинків, а також хлівів і загородів для храмових звірів. Але теперішні дикуни представляють тільки дуже зменшену тінь правдивих примитивів. Старовинний убаїдський нарід майстерно справлявся з болотами, до чого теперішні жителі болот ніколи не мали охоти. Нарід Al Ubaid'ū належав до найбільше прогресуючих груп передісторичних селян. В їхній батьківщині вживалася мідь для сокир, мотик і навіть для дзеркал¹⁶). Цегла також була їм відома. Також для цього періоду засвідчена непромокальність комиша, роблена асфальтом. Відоме було забудовання з цегли. Правдоподібно, що були спроби меліорації і дренажу болотних ґрунтів. У всякім разі можемо уявити собі їхні поля, як невисокі острівці на болотах, або оброблені й обкопані ровами на землі.

Життєвість і сила цих найстарших селян є дивовижня. Їх вплив був переможний над усіма, коли їхня кераміка цілком замінила кераміку Тель Галафа, і навіть зустрічається в помітній кількості в північній Сирії. Бо не можна нічого так добре рекомендувати, як експортів речі, і ми мусимо думати, що ці гончарі йшли з ними й розселялися широко вгору між Тігром і Евфратом. Але убаїдський нарід — це були прості хлібороби, подібні до своїх сучасників у Єгипті та попередників у північному Іраку і Сирії. Це найясніше видно з їхнього невміння організувати торгівлю, щоб одержати мідь, до якої звикли, вживаючи її на своїй батьківщині. Осівши в Месопотамії й відсунувшись далеко від джерел цього металю, вони вживали інший матеріал, який був досяжний їм на новім місці. Для виробу сокир, ножів і серпів вони вживали глини, яку при високій температурі випалювали так сильно, що вона майже склилася, і так отримували потрібні для вжитку ріжучі клинки. Або, як ми вже згадували, робили серпи з кістки, дерева й глини, вставляючи в рівчаки крем'яні зубці.

¹⁵) Fulanain: The Marsh Arab, Haja Rikkan. (Philadelphia, 1928), p. 21.

¹⁶) Frankfoort: op. cit.

Такі глиняні речі ламалися, але їх можна було замінити новими. Селяни звикли бути самовистачальними в своїх автономних селищах, що взагалі характеристичне для старих селянських культур. Але Аль-убайдський період лишив по собі останки, або ліпше сказати пам'ятники, які показують нам, що в цей період серед селянства почали витворюватися певні солідні центри й почали відбуватися зміни в селянському характері населених пунктів. У Абу-Шаграйні (старовинній Еріді) на півдні, і в Тепе-Гавра на півночі були побудовані храми. І це свідчить про координовані зусилля на ширшу скало, ніж можна було чекати в обсягу сільської культури, так і показує число форм, які продовжуються і в історичних часах, напр., проста поздовжня форма храмів з їхнім вівтарем і з столом пожертв, плятформ, на яких ставлялися храми. Зміцнюючі контрфорси, які розвинулися потім в систему виступів і ніщ, ритмічно оздобляють стіни і служать для них контрфорсами. Більше того, правдоподібно, що в Еріді було традиційне продовження не тільки архітектурного розвитку, але й релігії. Тільки бог, якому поклонялися там в історичні часи, звався Енкі — пан землі, але теж і бог солодких вод. Він був представлений в оточенні води (він побудував свої покої в глибинах) і риб, що витікають з його плечей і пливають у потоках. Тепер уже спостереження зроблені під час розкопів Аль-убайдського храму наводять на думку, що в цьому храмі поклонялися цьому самому богові? (але це є персональна думка¹⁷). У всякому разі Убаїдська культура була перша, яка зайняла всю Месопотамію, як цілість. Здається, що вона з полудня розширилася вздовж рік».

В Месопотамії певні зміни мали місце на крайнім півдні в болотистих рівнинах між головою перського заливу й вищим ґрунтом, що тягнеться на північ від Сагари і Гіту. Ця старша частина цієї країни була обсаджена хліборобами багато століть раніше, ніж заселився південь. Діло в тім, що тоді давно, десь у VI тисячолітті перед Р. Хр., Тігр і Евфрат впадали у Перський залив значно вище, отже далі на північ як тепер. Витікаючи з гір ці ріки, особливо навесні, виносили з собою багато намулу з гір і текли дуже швидко, там і намул держався у воді досить добре, а спустившись унизину, ріки текли повільніше. Близько до моря вони текли зовсім повільно, вода розливалася широко і намул, який був у воді, осідав на дно і повищував його. Таким чином, дно при краю заливу підіймалося вгору, залив своїм краєм усе відступав на південь. Населена земля при устях Тігра і Евфрата була дуже родюча. Ясно, що на півночі, де земля була сухіша, селяни поселились раніше. Там уже не пізніше початку п'ятого тисячоліття існували оселі, як це було в Гассуні, а трохи пізніше вже існували селища біля Самарри, потім біля Галафу. Таким чином найстарший період був гассунський, потім галафський, а потім убаїдський.

(Далі буде)

¹⁷) Frankfoort: op. cit. p. 48.

Проф. В. Щербаківський

ЦІКАВІ АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ

(Продовження — 4)

Потоп

Щодо відносин в області месопотамської релігії, то знаємо наступне: Город (місто) був власністю одного бога, хоч його мешканці (горожани) поклонялися теж і іншим богам. Цей бог города представлявся його мешканцям, як відсутній власник землі, який мешкає десь далеко, до якого трудно досягнути, але який може висловлювати свою волю будь-якими знаками — снами, привидами або незвичайними явищами, неясного значення. Нерозуміння, висловленої в такий спосіб волі бога, може викликати нещастя від божого гніву.

Відношення між городом і його божественним властителем представлялося завжди у формі прямої й повної залежності від бога. У месопотамців завжди зустрічаємося з мрячним переконанням, що людина безсила, виставлена на бурні й непередбачені «сцісії» з всесвітом. Це почуття було раціоналізоване в месопотамській теології, яка уважає, що людина була створена спеціально на те, щоб служити для вигоди богів. В епосі творення світу говориться, що людина з'явилася тоді, коли Мардук, творець світу, сказав: »Нехай він (чоловік) буде зобов'язаний працювати на богів, щоб вони могли свobodно дихати. Той самий погляд висловлений в однім сумерському міті, в яким оповідається, що Енліл пробиває мотикою земну кору, щоб людина могла випорснути із землі, як рослина. А інші боги оточили Енліля й просили його розподілити їм служителів з-поміж сумерів, які проломалися із землі¹⁾.

Віра, що людина виконує призначення свого існування служенням богам, мала дуже важливі результати для структури старого сумерського громадянства. Бо сумерські громадяни уважали, що суверенність їхньої громади знаходиться в руках їхнього бога, або в самому богові, тому вони були всі рівні у своїй службі. На практиці, ця служба прийняла форму кооперативних намагань, які були детально організовані. У результаті виявилось упляноване громадянство і таблички з протолітературного часу показують нам, що воно вже існувало тоді, хоч більше є знане за стародинастичних часів²⁾. Протолітературні таблички дають вистачаючі основи для погляду, що організація стародинастичних часів продовжувала в багатьох відношеннях те, що вже було зроблене на самім початку месопотамської історії.

1) Journal of Near Eastern Studies. Vol. V. (1946), p. 137.

2) A. Daimel: Die Sumerische Tempelwirtschaft zur Zeit Urukaginas und seiner Vorgänger. Analecta Orientalia, II. st. 71-113 (Roma, 1931). Anna Schneider: Die Sumerische Tempelstadt. Essen, 1920.

Почуття страху перед невідомою, але завжди можливою катастрофою, цілком зрозуміле, коли ми уявимо собі ті обставини, серед яких жили тоді люди в Месопотамії. Насамперед присутність великих і малих звірів, небезпечних для життя, особливо великих і малих гадів, скорпіонів і т. п. Постійно велика загроза знищення врожаїв і взагалі засівів сараною, грозами й зливами, і, нарешті, часті менші чи більші потопи низинних частин Месопотамії та страшні землетруси. Все це було несподіване й непередбачене.

Вавилонський або месопотамський погляд на відносини між богами і людьми мабуть досить ясно виявлено в оповіданнях про потоп. Першим до нас дійшов про це біблійний варіант, а потім почали приходити месопотамські варіанти, добуті розкопками в різних місцях Месопотамії. Головне оповідання про потоп є в Старім Тестаменті (Біблія, Битія, 6-8). Там список передпотопних патріархів кінчається Ноем, про якого сказано, що він мав 600 літ, коли води потопу залляли землю.

Критика цього оповідання церковними екзегетами (богослови, знавці законів) різних християнських релігій, римокатолицької, протестантської і навіть агностичної, зійшлася на тому, що оповідання «Битія, 6-8» в дійсності складається з двох оповідань, тісно переплетених між собою: одне ягвістичне (єговістичне), датоване VIII-м віком перед Р. Хр., і друге священниче, датоване не раніше VI-го віку перед Р. Хр. Це жидівські оповідання. Перше живе й кольоритне, друге — точніше й обережніше, але холодніше.

Єговістична версія («Битія, 6,5»). «Господь бачив, що безбожні люди на землі було велике і що кожна уява його думки, його серця, була тільки продовженням зла. І каювся (жалував) Господь, що він створив чоловіка на землі, і печалився у своїм серці. І сказав Господь: «Я хочу знищити людину з лиця землі... бо я каюся, що створив її».

Але Ной знайшов ласку в очах Господа... (7, 1). І Господь сказав Ноеві: «Увійди ти, і всі твої домашні, в ковчег, бо я бачив тебе праведним передо мною в цім роді. Із всякої породи чистих звірів, ти візьми собі по сім самців і сім самичок; із нечистих звірів — по два самці й дві самички..., щоб підтримати живе сім'я на лиці всієї землі. Бо за сім днів, я напущу дощ на цю землю, що падатиме сорок днів і сорок ночей, і кожную живу річ, яку я створив, я знищу з лиця землі».

І Ной зробив усе, що Господь наказав йому. І Ной увійшов у середину..., в ковчег по причини вод потопу... І як пройшло сім днів, то води потопу покрили всю землю. І дощ лляв на землю сорок днів і сорок ночей... І Господь крикнув йому в... і води прибавилися, і обнажили ковчег, і він був піднятий над землею. Все те, що мало ніздрі, щоб вдихати дух життя, все, що жило на сухій землі, вмерло. І кожна жива річ, яка була на поверхні землі, була знищена, тільки один Ной залишився живий і ті, що були з ним у ковчезі...

(8, 2) Дощ з небес був стриманий і води верталися з землі безперервно... І прийшов кінець сорока дням і Ной відчинив вікно ковчега, яке він зробив... І він випустив ворона, що літав туди й сюди, поки води висохли з землі. І він випустив голуба від себе, щоб побачити, чи води зійшли з лица землі. Але голуб не знайшов місця, де поставити свої ноги і вернувся до нього в ковчег. А що води були на лиці (поверхні) цілої землі, він простягнув свою руку, взяв його, і забрав його у ковчег. І він стояв ще других сім днів, і знову вислав голуба з ковчега; голуб вернувся до нього і от в дзьобі він мав олив'яний листок, який виплюнув. Так Ной знав, що води вже зійшли із землі. І він стояв ще сім днів, і знову вислав голуба, який уже не вернувся більше до нього.

... Ной зняв тоді покриття ковчега і виглянув, і побачив, що лице землі було сухе.

... Ной побудував вітвар для Господа, взяв кожную чисту животину і кожную чисту птицю та приніс їх, щоб спалити, як жертву на вітварі. І Господь понюхав приємний запах; і Господь сказав у своєму серці: «Я не хочу більше проклинати землю задля людини, бо уява людського серця є зло з його юности. І не буду я більше вбивати кожною живою речі, яку я створив. Через якийсь час земля одійде, одержить час сівби і жнив, і холоду і тепла, і літо і зиму, і день і ніч не будуть переставати...»

У цій версії не сказано про розміри ковчега та інші речі. Священицька версія, яка є основою прецизности, має всі ці деталі.

Священицька (жидівська) версія (6, 9). «Це є генерація Ноя. Ной був праведний чоловік і перфектний у своїх родах. Ной ходив з Богом. Мав трьох синів: Сема Гама і Яфета. І ця земля була грішна перед Богом, і земля була повна насильства. Бог дивився на землю і бачив, що вона нечистива, бо всяка плоть по-своєму попсована на цій землі. І Бог сказав Ноеві: «Кінець усякої плоті приходить перед мене, бо земля повна насильства через цю плоть, і дивись, я знищу її з землею. Зроби собі ковчег з гопферового дерева; зроби кімнати в ковчезі, і зароби їх смолою зсередини й ззовні. І це ти зробиш так: довжина ковчега — три сотні кубітів, ширина — 50 кубітів, висота — 30 кубітів. Світло зроби в ковчезі..., двері мусиш зробити в його боці. Він мусить бути зроблений з низькими другим і третім поверхами. І я, дивись, я принесу потоп води на землю, щоб знищити всяку плоть, яка живе диханням з-під небес; кожна річ, що є на землі, повинна вмерти. Але я хочу зробити мою умову з тобою: ти повинен увійти в ковчег, а з тобою твої сини і твоя жінка, і жінки твоїх синів. Із кожною живою речі, з усієї плоті, ти повинен узяти в ковчег по двоє кожного сорту, щоб вони були живі з тобою; з кожною плоті — самця і самичку. З птахів — за їх пороною, з худоби — за її розумом, і кожного з плазунів по землі — по два кожного роду повинні увійти до тебе,

щоб дати їм життя. І візьми до себе всякого харчу, щоб було щось і для тебе і для них.

І Ной, согласно до того, що велів йому Бог, так зробив він. (7, 6) Коли потоп був на землі, Ной мав 600 літ... На шестистотому році життя Ноя, в другім місяці, на сімнадцятий день місяця, на той самий день були всі джерела великої глибини проломані і вікна небес відкрилися... В той самий день увійшли Ной і Сем, Гам і Яфет, сини Ноя, жінка Ноя і три жінки його синів — у ковчег. А з ними кожен звір за його родом, і вся худоба за її родом, і всяка річ, що плазує по землі, відповідно її роду, і кожна домашня птиця, відповідно її роду. І так увійшли до Ноя в ковчег по двоє і по парі від всякої плоті (самці й самиці), в яких було дихання життя, як Господь повелів йому... І води дуже навалилися й збільшилися дуже на землі. І ковчег піднявся на поверхню вод. І води незвичайно піднялися над землею і покрили всі високі гори, що були під самими небесами. П'ятнадцять кубітів води покривали зверху гори... І гори були покриті і всяка плоть, що ходила по землі, померла — оба роди пташви, худоба і звірі, і всякі плазуни, що повзали по землі, і кожна людина. І ці води покривали землю сто і п'ятдесят днів.

(8, 1) І Бог згадав про Ноя, і про кожную живу річ, і про всяку худобу, що була з ним у ковчезі. І Бог створив вітер, щоб він пройшов понад землею і успокоїв води; джерела глибини і вікна небес були зачинені... А після кінця 150-ти днів води опустилися. І ковчег зупинився сьомого місяця, на сімнадцятий день місяця, на горах Арарату. І води опадали безперервно аж до десятого місяця.

Тепер мусимо порівняти ці оповідання з оповіданнями асирійськими і сумерськими, які були в різні часи викопані й привезені в європейські музеї. Діло в тім, що асирійські королі в Ніневії (Неніві) веліли своїм писарям переписати всі історичні та релігійні матеріали завойованих ними земель на глиняні таблички і зберігати їх у спеціальних бібліотеках. Перші такі таблички були взяті з Неніві до британського музею ще в роках 1849-1854, але прочитані були значно пізніше. Там якраз знайшлися таблички про потоп, але досить ушкоджені. Прочитав їх Г. Сміт (George Smith) щойно в 1872 році та зробив реферат перед The Society of Biblical Archaeology під назвою «The Chaldean Account of the Deluge»³⁾. На жаль, ці таблички місцями були ушкоджені. Та на щастя, в 1873 р. були знову знайдені таблички, які містили додатки до вже прочитаного. Вони походили з бібліотеки короля Асурбаніпала (був королем 668-626 р. перед Р. Хр.).

Ці ж таблички, що їх прочитав Г. Сміт належали до епосу Гільгамеша, одного з героїв старого Сумеру. На них було 326 рядків клинкового письма, а з них потопові було присвячено майже 200 рядків.

³⁾ Це було опубліковано в "The Transaction of the Society of Biblical Archaeology, V. II. (1973), p. 213-234.

Асирійський варіант. Поеми про Гільгамеша і потоп. Зміст цього варіанту такий: «Король города Урука (біблійний Ерех. «Битія», 10, 10) Гільгамеш дуже опечалився, коли помер його приятель Енкіду та зрозумів глибше, ніж перед тим, що і йому скоро прийде кінець. Він пригадує собі, що його предок Ута-Напіштім (Ута — є мое життя), єдиний серед усіх людей удостоївся досягнути вічного життя. Він рішив запитати його про причини такого незвичайного щастя. Знаходить його не без труднощів і просить не смертельного відкрити йому цю його тайну. Останній, не без вагання в усякім разі, довіряє йому. Він каже, що насамперед треба дістати з глибини води рослину, яка відновляє молодість. Поруч з цим Ута-Напіштім одержав не смертність тільки, як нагороду за свою героїчну боротьбу. Що він зробив це те, що пережив потоп, якого страхіття описує... Ута-Напіштім сказав до нього, до Гільгамеша:

«Гільгамеш, я відкрив тобі страшну річ і секрет богів, до тебе буду говорити про це.

Шурупшак — є город, який ти знаєш, і який стоїть на березі Евфрата. Цей город був уже старий, коли його серце підказало, що боги принесуть потоп на нього. Великі боги: Ану, його батько, відважний Енліль, його радник, Нінурта, його носій трону, Еннугі, доглядач каналів; Ніпігіку-Еа теж сидів з ним і їхні слова повторяв до комишевої хати: «Комишева хато, комишева хато! Стіно, стіно, комишева хато, вислухай! Стіно, вислухай! Чоловіче з Шурупшаку, сине Убар-Тугу, кинь свою хату, будуй корабель, залиши твоє майно, шукай життя! Не дивись на багатство, рятуй своє життя! Бери на корабель сім'я всього живого. Розміри корабля, який ти повинен збудувати, повинні бути так виміряні: його ширина й довжина повинні бути рівні. На »arsu«⁴⁾ місти його!»

Я зрозумів, і сказав до божественного Еа, мого Господа: «Мій Господи, те, що ти мені велеш є завелике діло для мене, і я його зроблю. Але що повинен я відповісти городу, народові і старшинам?»

Еа відкрив свої уста і він сказав мені, своєму слугі: «... Ти, так ти скажеш їм: «Дійсно, мене Енліль ненавидить, і я не смію жити у вашому городі, ні показати моє лице на землі Енліля. Через це я піду до »arsu« і буду жити з моїм паном Еа. На вас він пустить великий дощ, ... птахів, притулок риб... жнива... (вранці), буде дощова полова, (увечорі) дощ, пшениця⁵⁾...»

(Тут покалічена плита не дає місцями слів)... Як скоро перше світло зорі засяє... земля була зібрана разом... принеси... принеси... люди... будуй, дитина... (принесено) асфальт, си-

⁴⁾ У Вавилонській термінології »arsu« — був підземний свіжоводний океан, житло бога Еа і джерело рік. Тут, мабуть, розуміються води потопу.

⁵⁾ Тут гра словами.

льний в... принесено, що було потрібно. На п'ятий день я зробив коструб. Його поверхня була на один іну⁶⁾, його стіни — на 120 кубітів високі. Кожен бік квадратної стелі мав 120 кубітів⁷⁾. Я виробив форму його боків і сполучив їх. Я зробив у кораблі 6 дек (поверхів) і так поділив його на сім поверхів. Всередині — поділив його на сім секцій. В середину я повганяв затички проти води, вибрав корабельні гаки й наскладав усе, що було потрібно. Увілляв шість шарів асфальту в піч, три шарів асфальту в середину його. Три шарів олії принесли носильщици корзин. Я зберіг один шар олії в складі, два шари олії, яку лодочники сховали. Я убив бичків для (народу), я щодня убивав овечку. Виноградний сік, дактильове вино, оливу і вино я давав пити людям, яких було, як води в ріці. І я робив свято, як на день Нового року. Я відкрив горщок масті, поклав на неї мою руку. (На сьомий день) корабель був укомплетований, ... було трудно, але будівничі нагрузили дек корабля зверху й низху, так що його дві третини (пішло під воду).

Я нарузив усе, що мав. Усе, що я мав срібного, нарузив сюди. Все, що я мав золотого — нарузив сюди. Все, що я мав — нарузив сюди: сім'я всякого життя, я увів у корабель всю мою фамілію і родичів, польову худобу, диких і робочих звірів. І звелів їм усім іти. Бог Шамаш дав мені час: »Уранці буде дощ, як полова, увечорі буде дощ, як пшениця. Ти увійди в корабель і закрой двері«. Цей час прийшов: уранці дощ ішов, як полова, увечорі лляв, як пшениця. Вдень я бачив цей вигляд, коли я дивився вдень — я був перестрашений. Я увійшов у корабель і зачинив мої двері. Пілотові корабля, боцманові Пузур-Аміррі, я довірив цю велику будову, якою я був задоволений.

Вранці, як розсвітло, тоді з небес прийшла чорна туча і в ній гримів бог Адада. Шуллят і Ганіш⁸⁾ йшли спереду. Носії трону йшли по горах і по землі. Бог Нергал виривав стовпи. Нінурта йшов спереду й нападав. Ануннакі-боги несли смолоскипи і освіщали землю своїми пламенами. Лють Адада досягала небес. Усе, що сяяло блискуче обернулося в темноту.

... один день бурі... віяло дуже... гори... брат не бачив більше брата, люди не пізнавали один другого...

На небесах боги були перелякані цим потопом і його розмахом. Вони прийшли до небес бога Ану. Боги поскулювалися, як собаки й лягли на печі... Богиня Іштар закричала, подібно, як працююча жінка; вона, прекрасноголоса пані богів, кричить: »Нехай сей день обернеться в глину, коли я говорю зле перед богами! Чи ж я здатна говорити зле перед сонмом богів... веліти добою, коли гине мій нарід! Я, я даю життя моему народові, як ікру риба, щоб вони наповняли море«.

6) Інун — 4,200 кв. ярдів.

7) 120 кубітів — 65½ ярдів.

8) Це бики — символи хмар.

Боги Ануннакі плакали з нею, боги ревли, вони сиділи в сльозах. Їхні уста були затиснуті, вони чекали кінця. Шість днів і шість ночей гуляв вітер; потоп-буря змели землю.

Коли прийшов сьомий день, буря, потоп, який нищив подібно, як військо, припинились. Море спинилося, гураган заспокоївся, потоп спинився, коли я подивився на море, все було заспокоєне, тільки ввесь рід людський обернувся в глину. Рівнина стала подібна до плоскої покрівлі. Я одкрив вікно і світло впало на мою щоку. Я впав на долівку і сів: я плакав і мої сльози текли по моїх щоках. Я дивився навколо, аж до горизонту моря. Дванадцять літ в далечині... там виступав якийсь острів. Припливши, на горі Нізір зупинився наш корабель. Гора Нізір тримала корабель міцно й не дозволяла йому коливатися. Оден день, другий день — гора Нізір держить корабель кріпко і не дозволяє йому коливатися. Третій день, четвертий день, — гора Нізір держить корабель кріпко і не дає йому коливатися. П'ятий день, шостий день, — гора Нізір держить корабель міцно і не дає йому коливатися.

Коли прийшов сьомий день, я виставив голуба й пустив його літати. Голуб полетів і вернувся; для нього ще не було свобідного місця, щоб зупинитися і він вернувся назад. Я виставив і пустив ластівку. Ластівка політала і вернулася, бо вона не мала на чому сісти і вона вернулася. Я випустив ворона (крука), він полетів, побачив, що води вже зійшли. Він попоїв, сплоснувся, закаркав і не вернувся.

Я випустив кожного під чотири вітри. Я приніс жертву. Я помістив приношення на вежу гори. Поставив сім і сім кадильниць, у їх нижній частині я посипав ситник (татарське зілля), кедр і мирт. Боги почули запах, понюхали солодкий запах; боги, як мужи зібралися над жертвоприносцем. Як тільки верховна богиня (Іштар) прибула з висот, вона помахала тим великим опахалом, що його божественний Ану зробив на її бажання: »От що боги, тут присутні, отак правдиво, як я не забуду »ляліс лазурі« на моїй шиї, я буду пам'ятати ці дні й ніколи їх не забуду. Приблизьтеся, боги, до пожертви, але нехай Енліль не приближається до пожертви, бо він нерозсудно навів потоп, бо він постановив знищити мій нарід«.

Коли Енліль зійшов з неба, він побачив корабель і був сердитий. Бог Енліль розгнівався на богів, семеро (igiri): »Хто був уратований, коли жоден чоловік не повинен лишитися живий, від знищення?«

Нінурта відкрив свої уста й заговорив, — він сказав до войовничого Енліля: »Хто, як не бог Еа, міг видумати плян? Це бог Еа знає всю справу«.

Еа відкрив свої уста й заговорив, — він сказав до войовничого Енліля: »О, ти мудрий між богами. О воїне, як ти не розмислив і наслав потоп? На грішникові лежить гріх, на переступникові тяжить його переступ! Але розв'язати трошки, щоб він не був зовсім знищений; удерж, щоб він був не... Замість на-

силати потоп, дозволь львам напасти і зменшити сей нарід! Замість насилати потоп, дозволь леопардам нападати і зменшити сей рід! Замість насилати потоп, нашли голод і... цю землю! Замість насилати потоп, дозволь напасти богові Ірра і вдарити землю! Щодо мене, то я не відкривав тайни великих богів! До незвичайно розумного (Atrahasis) я показав сни і він відчув тайну богів. Отже тепер його рада — є його рада».

Тоді божественний Енліль увійшов у корабель. Він взяв мою руку і вивів мене, і він моїй жінці велів стати на коліна збоку, біля мене. Стоячи між нами, він торкнувся наших чол і поблагословив нас: »До цього часу Ута-Напіштім був людиною, але тепер Ута-Напіштім і його жінка нехай будуть подібні до нас, богів! Нехай Ута-Напіштім живе далеко біля устя рік«.

Вони взяли мене і вдалечині, біля устя рік, веліли мені жити«.

Крім цих старих записів потопу, було позабіблійне оповідання дане Берозом, жерцем Мардука, записане у Вавилоні 275 літ перед Р. Хр. На жаль, воно не збереглося і тільки грецькі історики були зробили декілька екстрактів. Напр., у першій віці перед Р. Хр. Олександр Полігістор з Мілету, потім Евсебій Цезарейський, що жив у 267-340 рр. по Р. Хр., зробили екстракт у своїй хроніці. Але про це ми знаємо тільки від грека Синкела, що жив у IX віці по Р. Хр.

Існує ще також ціле вірменське оповідання. Там розміри корабля означено так: довжина — 5 стадій, ширина — 2 стадії (стадія — 175 мет.). Ім'я Ноя там замінено на Ксісутрос (Xisutros). Ксісутрос, вийшовши з ковчега, поцілував землю, побудував вітвар і приніс жертву богам. Тоді Ксісутрос і другий, що вийшов з ним з корабля, стали невидимі. Його жінка і діти кликали його й було чути тільки його голос з повітря, що він відходить у країну богів. Жінка, дочка й пілот корабля теж пішли до богів. А корабель спинився був у Вірменії.

Існують ще пізніші оповідання, але всі вони дуже перемішані з різними фолкльорними додатками і вставками.

Коли ми порівняємо ці оповідання, себто оповідання клинописних табличок і біблійне, то побачимо, що між ними принаймні є дев'ять пунктів цілком спільних, майже ідентичних.

Клинописні оповідання:

Ізраїльське (біблійне):

1. Боги постановили знищити людей, бо вони ходили фальшивими путями.

2. Еа (Енкі) попереджає Уту-Напіштіма (або Ціусудру) і велить йому збудувати корабель.

3. Цей корабель має бути наповнений звірятами і насінням усякого життя.

1. Єгова постановив знищити людей за їхнє безбожне життя.

2. Єгова попереджає Ноя і велить йому будувати ковчег.

3. Ковчег має бути наповнений усякого роду звірятами й птицями, щоб зберегти їх рід на землі.

4. Прийшов потоп і всі люди обернулися в глину.

5. Ута-Напіштім пробує взнати, чи вода вже уступила, посилаючи птиць: голуба, ластівку і ворона.

6. Ута-Напіштім приносить жертву богам.

7. Боги нюхають приемний запах.

8. Енліль примиряється з врятованим Утою-Напіштімом.

9. Енліль благословляє Уту-Напіштіма і його жінку.

Крім цих подібностей існують і великі розходження, напр., число днів потопу за вавилонськими таблицями — 7, за ізраїльськими традиціями — 40 і 150. Ута-Напіштім був зараз же, після потопу, взятий на небо, а Ной жив ще 350 років.

Інші таблички, що говорили про епос Гільгамеша були знайдені в містах Сіппарі (Sippar), Ашурі (Asshur), Урукі (Uruk), Ніппурі (Nippur), Кіші та Урі. Всі ці таблички значно ушкоджені, тож не можуть доповнити вищенаведене оповідання.

Існують ще таблички з оповіданням про героя, що звався Атрагазіс (Atrahasis, наймудріший). Це оповідання можна ідентифікувати з Ута-Напіштімом. Такі таблички знайдені в Неніві, Вавилоні і Сіппарі. Всі вони написані аккадською-семітською мовою. Одна табличка з Ніппуру подає сумерську версію потопу. Тоді було засновано п'ять городів: Ерідуду, Бадтібіра, Ларак, Сіппар і Шуруппак. Але далі в цій табличці багато рядків знищені й коли знову можна читати, то маємо такі неповні речення: «Божества Інанна, Енкі... не одобряють знищення роду людського... Ану, Енліль, Енкі, Нінгурзаг... боги неба і землі... імена Ану і Енліля... Тоді Зіусудра, король... стояв і слухав... Велінням Ану і Енліля... Твоє королівство, твої домінії будуть знищені...»

А потім далі описується буря і дощ, що тривали протягом сімох днів і ночей, описується потоп. «Великий корабель підкидався гураганом на могутніх водах...» Кінчиться тим, що Ану і Енліль дають Зіусудрі безсмертя, подібне, як богам. А насіння людей, звірів і рослин були врятовані на кораблі.

Археологічні документи потопу. Цікаво, що археологічні об'єктивні факти показують, що потоп справді існував, тільки не один, а декілька. Однак не всі вони були великі. Два англійські археологи відкрили т. зв. стерильні верстви, себто такі, в яких не було жодних, зроблених людськими руками, виробів. Відкрили їх в Урі й Кіші. Ур лежав при березі перського заливу й

4. Прийшов потоп і всі люди, все живе утонуло й зникло з лиця землі.

5. Ной, щоб взнати, чи вода вже уступила посилає птиць: ворона, а потім голуба.

6. Ной буде вівтар і приносить на ньому жертву Єгови.

7. Єгова нюхає приемний запах.

8. Єгова знімає прокляття з людей.

9. Єгова благословляє Ноя і його синів.

недалеко Ефрата, а Кіш — недалеко Вавилону, який був знову ж таки на самім березі Ефрата, але значно вище, ніж Ур, мабуть з кілометрів двіста вгору по Ефрату.

В Урі вів розкопи проф. сер Леонард Вуллей (Leonard Woolley)⁹⁾, а в Кіші — проф. Степан Ленгдон (Stephan Langdon).

Проф. Вуллей відкрив стерільну верству, яка мінялася грубиною від 3,70 до 2,70 мет. Під цим стерільним шаром йшла верства культурна, в якій лежала мальована кераміка. А зверху стерільної верстви йшла знову ж культурна сумерійська верства, в якій була мальована кераміка й голі жіночі фугурки, з лицями подібними до гадючих або ящурячих голів, з асфальтовим волоссям і з дитиною на руках¹⁰⁾. Проф. Вуллей вважає, що ця стерільна, наносна верства, була наносом того потопу, про який оповідають сумерійські таблички. Цей потоп відбувся десь усередині четвертого тисячоліття перед Р. Хр.

В Кіші проф. Ленгдон¹¹⁾ теж знайшов стерільну верству. Він каже, що стерільний шар в Кіші відповідає тому, що його знайшов проф. Вуллей в Урі. Але проф. Вуллей заперечує твердження проф. Ленгдона і каже, що стерільна верства відкрита в Урі не відповідає тій, що знайдена Ленгдоном у Кіші. В Кіші завідував розкопом Вателін і він займає обережнішу позицію, ніж Ленгдон¹²⁾.

Орієнталіст Дорм (Dhorme) прийняв для потопу дату 3.300 літ перед Р. Хр., як для Уру, так і для Кіша¹³⁾. Незгода Вуллей з Ленгдоном не викликала сумніву в Марстона, який вважає, що обидва вчені відкрили одночасно сліди біблійного потопу¹⁴⁾.

В Уруку, городі, який лежав не дуже далеко від Уру, робила розкопи німецька місія і проф. Йордан¹⁵⁾ відкрив стерільну верству, глибиною в півтора метра, під якою лежала верства з культурою Жемдет Наср, а над якою починалася стародинастична верства. Проф. В. Хрестіян¹⁶⁾ пояснює цю стерільну верству, як слід якогось потопу. Очевидно, що ця стерільна верства є з-перед трьох тисячоліть перед Р. Хр.

Подібна ж стерільна верства була знайдена теж у Шуруппаку, де жив колись Ута-Напіштім (або Ціусудра). Там вона була груба тільки 60 сантиметрів. Там теж під стерільною лежала верства з культурою Жемдет Насра, а зверху була стародинастична верства¹⁷⁾.

9) L. Woolley: *Antiquaries Journal*, V. IX., October, 1929, p. 329.

10) L. Woolley: *Antiquaries Journal*, V. X., October, 1930, p. 329-41.

11) Watelin and Langdon: *Excavations at Kish*. Univ. of Oxford. V. VI., p. 40-44, 53.

12) Там же.

13) M. Dhorme: *Revue Biblique*, 1930, p. 484.

14) *Antiquaries Journal*, V. X., October, 1930, p. 340.

15) Sir Charles Marston: *The Bible is True*. London, 1934, p. 67.

16) V. Cristian: *Archiv fur Orientforschung*. VIII., Stor. 64.

17) E. Schmidt: *Excavations at Fara*. *Museum Journal*, V. XXII., 1931, p. 201.

Андре Паррот¹⁸⁾ (Andre Parrot), роблячи в 1930 р. розкопи старовинного города Лагаша, теж натрапив на стерильну верству, під якою лежала верства культури Жемдет Насра, але не признає її за потопову, а тільки за підсипку, на якій мав будуватися храм. Лагаш або Шірпурла — город у якому у III-му тисячолітті перед Р. Хр. був правителем Ентемена, від якого дійшла до нас интересна срібна ваза з чотирма державними гербами, вигравірованими на ній. Цей герб представляв орла з лев'ячою головою, що в лапах держав різних звірів. З цього герба поступенно розвинувся герб з двоголовим орлом, що дійшов до нас, як герб старої Австрії, а теж Росії, що перейняла його з Візантії.

Томсон і Маллован¹⁹⁾, при розкопах у Ніневії знайшли в глибині між 54-60 футів верству з тринадцяти шарів піску й річного намулу, що вказує на зміну клімату і на пльовіальний період. Вони відносять цю верству до четвертого тисячоліття перед Р. Хр., але не кажуть, що це був намул з потогу.

Деякі вчені просто заперечують, щоб ті стерильні верстви могли служити доказом потогу. Так, напр., Брайт²⁰⁾ пише, що месопотамська археологія не постачила слідів Нойового потогу.

Але як би там не було, археологія виявила сліди, коли не одного, то декількох більших і менших потопів, які добре залишилися у пам'яті людей.

Треба пам'ятати, що такі городи, як Ур, Урук, Еріду, Лагаш, Шуруппак, Вавилон і Кіш лежали одні, напр., Ур і Еріду, біля самого моря (себто на березі перського заливу), а решта — на березі Ефрата і взагалі на низині, яка під час розливу Ефрата легко заливалася водами. З того часу берег перського заливу відсунувся на південь не менше, як на 100 кілометрів через те, що в залив щорічно вода наносила багато намулу, берег підносився, а море відступало. Ясно, що найстарші городи Месопотамії лежали найближче до моря і то на наносній землі, яка раніше, за пару тисяч літ, була туди нанесена з гір. Отже ті городи могли дуже легко заливатися навіть невеликими розливами рік Тігра і Ефрата.

Треба ще пригадати, що 1800 літ перед Р. Хр. в Урі жив патріарх Авраам. Його розмова з тогочасним вавилонським королем Гамурабі (в біблійі Амрафель) передана в пареміях. Авраам переселився тоді на землю ханаанську. Очевидно, що в Урі особливо зберігалася пам'ять про потоп і Авраам знав це сумерійське оповідання про потоп та передав його своїм нащадкам. Так збереглося сумерське оповідання жидівської біблійної версії.

(Продовження буде)

18) Andre Parrot: Tello. Paris, 1948, stor. 58.

19) Annals of Archaeology and Anthropology, V. XX., 1942, p. 58.

20) I. Bright: The Biblical Archaeologist, Vol. V., 1942, p. 58.

Наука, мистецтво, література

Проф. В. Щербаківський

ЦІКАВІ АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ

(Продовження — 5)

Про передньоазійські та інші релігії

В попередніх розділах ми розглянули оповідання про потоп у Месопотамії й прийшли до висновку, що сумерські оповідання, як старші, мали вплив на семітські, спочатку на т. зв. аккадські, себто вавилонські оповідання, а через них, на зовсім пізні семіто-жидівські. В усіх тих оповіданнях потоп виявляється карою на людях за їхні гріхи. Але от що особливо цікаве, це те, що кара є, але гріхів, за які вона прийшла не вказано, як теж не вказано в чім полягало благочестя Ноя чи Ути Напіштіма, чи це когось. Сказано тільки, що грішники не слухалися бога й за те були покарані, знищені. Вияснилося також, що не всі боги були задоволені такою жорстокою карою; богиня Іштар навіть побивалася за жертвами. Отже всі ці подробиці заставляють пригадуватися над цими оповіданнями.

Чому одним богам ця кара подобалася, а другим ні? А з цього постає дальше питання: коли богів було так багато й вони мали різні характери, то як це сталося, що їх у той час було так багато і що вони мали різні характери? З другого боку, з жидівської історії ми знаємо, що жиди, принаймні в пізніші часи, поклонялися одному Богові Єгові, а теж знаємо, що перший жидівський патріарх, який почав поклонятися Єгові — це був Аврам. А з історії Аврама виходить, що жиди, і мабуть теж інші семіти, приносили своїх дітей у жертву богам. Аврам хотів принести в жертву свого сина Ісака, тільки Єгова заборонив йому це робити. Аврам жив за вавилонського короля Гаммурабі (Амрафеля).

Отже знаючи це все приходиться подумати трохи про історію старих поганських релігій. А варта подумати тому, що в свій час і наші предки були поганями, себто були ідолопоклонниками перед прийняттям християнства. Крім цього подумати треба ще й тому, що ми християни, принаймні на словах, а треба ними бути й на ділі.

Тут стають перед нами численні питання, з одного боку незвичайної важливості, а з другого — незвичайної цікавості, бо ці питання зв'язані з самим нашим життям. Найвизначніші філософи всесвітнього людства посвяtilи все своє життя на розв'язання найістотніших релігійних проблем, а тому й ми не можемо втікати від них, а мусимо цікавитися ними й шукати їх. Ми бачимо до чого зараз докотився світ, куди, в яке провалля

він летить і питаємо себе, чи спиниться ще він перед цим проваллям, чи схоче летіти далі в саме пекло.

Звичайно, я не беруся бути філософом, ані відповісти на всі ці питання, але хочу показати нашим людям цікавий шлях до того, де можемо знайти відповідь, хоч і не на всі питання, то бодай на деякі. Деякі люди може скажуть, що історія релігій може привести до безбожництва, як привела вона до безбожництва комуністів і марксистів. Але комуністи і марксисты поставили не історію, а саме безбожництво в основу своєї антихристиянської науки, щоб знищити християнство і зробити релігією свою науку, науку Антихриста. Можливо, що деякі наші люди з міною великого скептицизму питають мене: та для чого все це потрібно знати, це ж балаяст і обтяження, і то зайве, мозків. Тут і так «забивають» голову в гімназіях і школах всякими історіями, що й часу не лишається на веселі й гарні танці, «джаз», радіо, телевізію і т. п. Я можу таким сказати цілком із спокійним серцем: це треба знати, щоб не бути рабами Москви, московським сміттям, щоб не звати Москву «старшим братом», яким вона ніколи не була, і то не була ніяким «братом», бо не має ніякої спільної крові з нами. Якби ми всі були знали це все під час нашої визвольної революції, то не сиділи б тепер в чужих країнах на чужій роботі. Отже треба знати це для того, щоб не сидіти по чужих країнах, щоб не бути в наймах на чужій роботі. А кому чуже подобається більше за своє, то нехай лишається рабом, нехай цілує московські лапті.

А треба знати й чуже, але чуже велике, прекрасне, яке тягне нас догори, до щастя, а не люпанарські «джаз», розраховані на те, щоб тягнути людину донизу, ушабльоновувати її і зробити рабом низьких пристрастей. Пригадую собі, як колись приходили до гімназистів жидки й потихеньку продавали їм порнографічні фотографії, а «джаз» нинішні вийшли з паралельних порнографічних «джазів», граних в американських люпанарах. Але переходжу до теми, до неолітичних релігій.

Неолітична культура і релігія селян у Месопотамії та деінде

Є ясно, що прірва між культурою палеолітичних мисливців (ловців звірів) і неолітичних та енеолітичних народів Близького Сходу є дуже широка. Вона розвертається далеко глибше, ніж у типі кам'яних інструментів, які означаються терміном — неолітичні. Звичайно прийнята класифікація людських культур на кам'яну, бронзову і залізну доби підходить тільки до практичних цілей, але є до крайности поверхова. Зміна від палеолітичної до неолітичної культури — одна з найбільших змін у цілій людській історії — полягає не в одній тільки зміні способу виробу кам'яних інструментів. В деяких випадках ця зміна ледве чи наступає і стара палеолітична техніка продовжувалася прямо аж до старих історичних часів. Правдива зміна полягала в зміні способу життя. Людина переставала бути паразитом на природі, а такими (паразитами) були мисливці (ловці звірів). Ця

зміна учить співпрацювати з природою, управляти нею і направляти її. Така людина, із збирача харчів, зробилася продуцентом харчів. І ця зміна викликала переворот у цілій житті людини, в її соціяльній організації, в способі поселення, в її відношенні до оточення і її товариша-людини, до її релігії та думання¹⁾.

Ця зміна в найпростішій формі повинна була відбутися дуже давно. Але в палеолітичній Європі вона була неможлива через кліматичні умовини. Натомість в інших частинах світу вона, правдоподібно, могла відбутися перед кінцем льодівцевого періоду. Тоді прийшло не тільки велике підвищення продуктивності економічної, але прийшла нова організація соціяльної діяльності, яка простелила дорогу для дальшого поділу праці, для її (праці) нових форм і спочинку. Людина стала організатором і економістом, як теж авантюристом і артистом.

Правляча влада в новій культурі належала не віковому шэфові або військовому лідерові, а належала священикові. Це тому, що старші типи садової (огородної) аґрикультури мали свій релігійний погляд, і з розвитком аґрикультурної економії на Близькому Сході, ціла культура була заснована на релігійній базі й була просякнена релігійними ідеями.

В корінні цієї культури лежить той самий культ Матері-Землі, який уже склався в примітивних часах, але тепер до нього додався новий елемент, друга фігура, а саме її божественний син і любимець, що є персоніфікацією рослинного життя природи, як його видно в деревах і в урожаєві, в рості на полі й городі.

Ця концепція — це основна риса старих релігій на цілім Близькім Сході, і відступає назад до передісторичних часів, крім може самого Єгипту, де примітивні звірячі боги переживають ще в історичних часах²⁾.

Треба відмітити, що найстарші образи матері з сином на руках, виступають у IV-III-тих тисячоліттях перед Р. Хр. у Месопотамії у формі випалених глиняних фігурок з головами ящурів, а теж випалених фігурок у Малій Азії.

Існує багато причин для погляду, що приручення бика для обробки поля сталося в якийсь певний період і зроблено якимсь одним народом. За це промовляє те, що в той час, як мотична (або заступом роблена) аґрикультура, розсіяна широко в різних частинах світу й відрізняється рослинами, які там культивуються, та методами культивациї, то плугова аґрикультура навпаки — є надзвичайно однакова. Коли не звертати уваги на теперішній розвій європейської колонізації, то область плугової аґрикультури покриває тільки одну-єдину безпереривну область від Європи до Китаю, поза якою вона не існувала. На цілій цій площі бик був початковим плужним звіром, а типовими рослинами для плужництва були пшениця і ячмінь, — рослини, які у

1) Ch. Dawson: The age of the gods. 1928, London, p. 89.

2) Ch. Dawson: Op. cit. p. 93-94.

своїм диким стані знайдені тільки в областях Близького Сходу, де мабуть і виникла вперше нова (плужна) культура. (Початковою формою плуга було мабуть просте рало). Прихід цього нового відкриття привів глибоко зміну в культурі. Скрізь приручення й виховання звірів були ділом мужів, як попереду їхнім ділом була охота (ловецтво). І коли звірі стали вживатися для орання поля, тоді й муштини стали займатися агрикультурою. Пригадаймо собі, що й в Україні обов'язком жінки була праця в садку і в городі, догляд дрібної худоби та корів, а праця на полі належала чоловікам, як і догляд за великою худобою — кіньми та волами. Тільки в жнива на полі жали однаково чоловіки й жінки. Старовинне ліниве життя дикуна, коли чоловік тільки займався ловецтвом або воював, а жінка робила всю основну роботу, змінилося і всі продуктивні сили громади були зуживані — чоловіки в полі, а жінки в дома. І тепер жінка мала більше часу виховувати дітей, прядти і шити.

Релігія Матері-богині в Месопотамії

Найстарші літературні свідоцтва про культ Матері-богині знаходимо в сумерських гимнах і літургіях, але походження їх відступає назад у далеко старші часи, ще перед виникненням історичної цивілізації. Релігія шумерів за історичних часів — це високорозвинений політеїзм (многобожжє) з ієрархією богинь і богів, які володіли різними областями природи. Але там де-не-де виступають старші типи релігії, характеризовані культом богині урожайності або плодovitости і народження, та її мужа — бога землі. В її найстаршій формі Мати-богиня здається була бісексуальне божество, змія, якій поклонялися, під назвою Каді та Іцр у Дері, на схід від ріки Тігра, і подвійний характер того божества дожив до пізніших часів, як бачимо ще у визваннях Гудея-короля: »мати-батько« Енліль і його »батько-матір« Нінліль, — і в тім факті, що Таммуц сам описаний, як »мати« города Кінуніра³⁾.

Все це примушує нас спинитися трохи над передісторією Близького Сходу, особливо Месопотамії, бо там уперше виникла висока культура у зв'язку з заснуванням великих храмів і касти священників-жерців. Розкопи в останніх роках (1950-1953) дали багато нового матеріалу до датування початків хліборобства в Месопотамії, як я вже вказав на початку цієї статті.

Давсон (Dawson) пише так: »Нижча агрикультура не характеризується уживанням приручених звірів⁴⁾. Походження її є так само важливе для історії культури, як і самої вищої агрикультури. Але походження її значно темніше. Пес був приручений дуже давно, бо він став паразитом, залежним від ловців звірів,

³⁾ Zimmern: Tammuz-Lieder. S. 251.

⁴⁾ Там управляли поле мотиками, або заступами, звичайно, як у нас у городах на грядках. Але що сіяли або садили на таких грядках у старовинній Месопотамії покищо невідомо.

подібно, як шакал є при тигрі. Але він не мав такої великої важности для культури, як звірі продукуючі харчі — свиня, вівця, козел, а зокрема бик. Коли і як вони були удомашнені (освоєні), це дуже важка проблема. Вони були в старі часи в Єгипті і в народів мальованої кераміки, хоч у найстарших селян в Анау їх не було, а в Китаю була найперше приручена свиня. В Сузі й Месопотамії в усякому разі ці звірі появляються вперше й мабуть у цій області було зроблене це велике відкриття, як приручати звірів до праці, як бика примусити тягнути плуга.

Пізніше в історичні часи релігія сумерів стала політеїзмом (многобожієм), ієрархією богів і богинь, відповідно областям природи. В Ереху — була «пані небес», в Ніптурі — «пані гір», в Урі — «велика пані», в Кіші — «пані народження», в Умма — «пані жнив», і було ще без числа інших. Чоловік останньої та син підлягали подібному ж процесові розвою, але в його аспекті вмираючого бога рослинности він був ідентифікований з передісторичним королем Думуці (або Таммуцом), центр культу якого був в Ереху, святим городі Матері-богині Інніні або Іштар. Мати-богиня має два аспекти: з одного боку вона — богиня агрикультури (хліборобства, мати жнив і патронеса цивілізованого життя), а з другого — богиня дівчина, дівка-охотниця і пані диких звірів, подібна до грецької Артеміди, крітської Брітомартіс і Діктини. Цей останній аспект є більше примітивний, бо він відходить до доби (і світу) ловців та опанованої природи. В Малій Азії і Сирії подібний бог представляється у формі вепра або бика. В усякім разі в сумерів на світанку історії релігія була істотно агрикультурна і цивілізаційна. Вона втіляла в собі велику космічну містерію (таїнство) щорічної смерті і воскресіння природи, себто цикл зими і весни, літа і осені, що творить селянський рік⁵).

У великий момент свят відбувався щорічно плач за богом Таммуцом, а потім приходило його воскресіння, весілля і шлюб з богинею. Щороку, коли божественний син сходить у підземний світ, все життя природи завмирає і велика Мати стає вдовою.

Але така релігійна концепція не обмежувалася переходом тільки до Єгипту, вона повинна була з'явитися скрізь там, куди приходила хліборобська культура, і тому ми бачимо цю релігійну концепцію і в Малій Азії, і в Сирії та Месопотамії, і на островах, особливо на Криті, і в Греції, і нарешті в Європі. Особливо добре були збереглися пережитки її в Україні, в Румунії та взагалі на Балканах. На жаль, московська навала старанно винищувала всі пережитки старовинної хліборобської культури, ворожої до нехліборобської московської культури.

⁵) Треба сказати, що не в усіх народів рік ділився на чотири сезони або чотири циклі. Так, напр., Тацит про германів пише, що вони знали не чотири сезони, а тільки три — весну, літо і зиму. Осені не знали. Далі він пише, що вони не любили хліборобства. А можемо пригадати собі теж, що Геродот це саме говорив про траків. І одні і другі були родом т. зв. індогермани або індоєвропейці.

Релігія Матері-богині в Західній Азії

Драма смерти й повороту божественного мужа Матері-богині, яка була правилом життя природи є спільна для цілої Західньої Азії від самого початку історії і подібність форм її в областях того простору — є така велика, що не може бути сумніву в походженні її з одного центру. Це відноситься і до Єгипту, хоч єгипетська релігія, як цілість, є незвичайно відмінна від азійської, і, як здається, належить до примітивнішого світу.

Єгипетська Мати-богиня і її муж звалися Ізіда і Озіріс — Асар і Асар; вони в кожному разі зовсім чужі відносно звірячих богів оригінального єгипетського пантеону. Вони мали свій найстарший центр культу в Бузирісі й Пергебті недалеко від Даміети в устю Ніла. Навіть ім'я Озіріса — Асар (Asar) подібне до сумерського Ізір (Izir) або Ісір (Isir).

Це була оригінальна форма Таммуца. І в Сумері, і в Єгипті — церемонії відбувалися однаково. Ріжниця в Єгипті полягала тільки в тім, що смерть бога причинялася його суперником Сетом, богом верхнього Єгипту, який, здається, символізував пустиню і руйнуючі сили природи. Теж особливістю Єгипту було те, що Озіріс був паном мертвих і патроном безсмертя. Але навіть і в цій пізнішій формі єгипетської легенди Озіріс носить сліди зв'язку з Азією, бо Ізіда знаходить його тіло в Вибльосі на сирійським березі, замкнене в дереві еріка, в королівським палаці. Вібльос був з найдавніших часів великим центром культу фенікійського рослинного бога, Ешмуна або Адоніса, і пізніше цей культ перейшов на о. Кіпр і нарешті до європейської Греції⁶⁾.

Але культ умираючого бога не обмежувався на Вібльос. Езекіїль описує жінок, оплакуючих Таммуца в самім Єрусалимським храмі, і навіть тепер десятий місяць жидівського року носить його ім'я. Сирійська релігія сама основана на культурі Матері-богині Аштарти, біблійній Ашторет, і Ваала від якого залежала урожайність землі. В Герарполісі, великий вівтар сирійської Матері-богині, як і в Ереху, був обслугований євнухами. Темна сторона цієї релігії полягала в жертвоприношенні дітей цьому богові та в проституції дівчат і замужніх жінок біля вівтаря богині.

Але оригінальний характер релігії Матері-богині найліпше зберігся в Малій Азії і майже цілком панував у культурі цієї землі. Де б не розвилась вища городська культура, як у самій Месопотамії, вона була затінена теологічною спекуляцією й множенням божеств. З другого боку, Мала Азія завжди була областю селянської культури і послідовно утримувала непорочно селянську релігію до початку християнського періоду. Правда, гіттійська вища культура старалася розвинути політеїстичний (многобожний) пантеон, такий як знаходимо в Месопотамії, але

⁶⁾ Він був ідентифікований з рікою Адоніс, яка пливла в море на південь від Вібльоса і щорічно приймала червоний колір, ніби від крові бога, хоч ця барва залежала від природи ґрунту, по якому вона текла.

з упадком гітїтської імперії, відродилася примітивна простота анатолійської релігії в першому тисячолітті перед Р. Хр.

Місцева концепція божества добре видна на славній скелі Ібріц в південній Капкадокії, де висічено образ короля, який молиться перед колосальною фігурою бога зерна і вина. Бог одягнений в коротку туніку, у високих селянських чоботях, а його ноги й руки голі. Але в Малій Азії передове місце завжди належало Матері-богині або під ім'ям Кибели, чи Ма, чи великої богині, і підлегле місце бога показано в легенді Аттіса, анатолійського Таммуца, або Адоніса, якого сполучення з богинею досягалося обезмуженням.

У III-му віці по Р. Хр. смерть і воскресіння Аттіса прославлялося свнухами, священиками Кибели, в Римі щорічною церемонією, про яку існують докладні відомості. 22 березня, соснове дерево, що символізувало цього бога, було зрізане в році, й принесене до храму священним цехом носіїв дерева. 24 березня був день крові, коли жерці й оглашенні, під звуки цимбалів і флейт, обезмужували себе ножами, подібно до модерних дервішів, і окроплювали це дерево своєю кров'ю. Вночі образ бога кляли на катафальк і він оплакувався поклонниками. Нарешті принесли світло і жрець намащував лиця оплакувавших, кажучи: «Місти радуйтеся, бог урятований і до вас прийде блаженство після трудів». Наступний день був призначений веселоцям. Це свято звалося гілярія (Hilaria), а 27 березня церемонії закінчувались процесією із статуєю богині та її обмиттям за стінами Риму у водах ріки Альмо.

Центральна ідея цих обрядів без сумніву належала до оригінальної релігії анатолійських селян, але введення надії на безсмертя для ініційованих — це правдоподібно пізніший розвій, спільний з іншими містеріями римського періоду або елевзинських містерій.

Правдоподібно, що тільки в Єгипті рослинний бог був із старих часів зрозумілий як той, що подає безсмертя. В Малій Азії релігія завжди центрувалася в містерії життя природи, від якої залежало фізичне життя людини. Подібна еволюція настала, правдоподібно значно раніше, у випадку елевзинських містерій Греції, які, подібно до сумерських і єгипетських церемоній, нагадували оплакування Матері-богині, сходження її дитини, втім випадку дочки, в підземний світ, і її сумну подорож у шуканні дочки. Це була осіння церемонія посіву і її початкове зіставлення зі смертю природи, але ці містерії включали теж і священний шлюб та оголошення народження божественної дитини — воскресіння зерна весною.

Елевзис сам був микенською фундацією і нема сумніву, що ці обряди відступають у деяких частинах до передгелленської цивілізації, бо Греція належала теж до області старинної рослинної релігії, яка в історичні часи підлягала офіційному цивільному культу олімпійського пантеону. Мати-богиня являється під численними формами та іменами, як і у Вавилоні.

Та в Греції ми знаходимо Атену, богиню великого города, яка одночасно є дівчина і воїн, Артеміду-охотницю, Афродіту — богиню любови, і багато напівзабутих фігур, як, напр., Брітомартіс, Діктину, Аріадну, Аталанту, Іно і Пазіфу, і всі вони оригінально були тільки формами Матері-богині. Найважливішою з усіх була богиня агрикультури, основний тип Матері-богині, яка здебільшого мала не імена, а тільки титули. Вона була «Матір», «Велика матір», «Земля», «Кора» — дівчина, Деспойна — господиня (пані), Теміс — Оракул. Вона була Тесмофора — законоположниця, Карпофорос — податель плодів, або Пандора — подателька всего. Чи їх імена були грецькі, чи нееллінські (негрецькі) по-походженню, як, напр., Алена та інші, всі ці типи належать до передісторичних релігій. На острові Криті найбільшу важливість Матері-богині видно з усього, що було відкрито в мінойській культурі. Вона, як і в Азії, є в супроводі молодого мужа, символ якого є дерево, як і Аттіса; це мабуть те святе дерево, яке часто виступає в критському мінойському мистецтві.

І одна гема, яка показує зломане дерево і оплакування богині, правдоподібно представляє містерію смерти рослинного бога в Малій Азії та Сирії.

(Далі буде)

Юрій Клен

* * *

Широку далечинь, людино,
Безмірно серцем покохай,
Снігами криті верховини
І недосліджений ще край.

Та не лише дзвінкі простори,
Що стелить зорям далина,
А ще й ту далеч неозору,
Ту голубу глибинь без дна.

Яка з нічого дух твій творить
За виноколом неземним,
Ту самоту, яка говорить
Про вічне голосом німим.

І з рідними розлучись, і з милим,
Бо тільки в віддалі близьке
Стає чітким і зрозумілим —
Безсмертно-ясне і тривке.

Не бійсь пустелі і безмежжя,
Що перетне його твій шлях.
Хвилює вітер і бентежить,
Тобі співаючи у снах.

І кличе й владно вабить туга,
Все розгортаючи простір;
Ні жінки стрінеш там, ні друга,
Лише холодний спокій зір.

Та хто, хто, доконавши пробіг,
Ту пустку пройде навпростець,
Дізнається, що є по той бік,
І де самотности кінець.

Проф. В. Щербаківський

ЦІКАВІ АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ

(Продовження — 6)

Релігія Матері-богині в передісторичній Європі

Без сумніву, що повний розвій цієї релігії в його вищій формі в єгейському світі належить до бронзової доби і правдоподібно завдячує багато анатолійському (малоазійському) впливові. Але є причина думати, що і в неолітичні часи служба матері-богині була характеристична для культури мальованої кераміки, як Греції, так і Східної Європи і навіть разом із селянською культурою прийшла в Центральну Європу. По всій цій області, а передусім у Румунії, Тессалії, Югославії та Україні знаходимо глиняні фігурки жінки, часом стоячої з руками піднятими, часом з руками піддержуючими груди, часом сидячої на стільці або на троні. Вони часто знаходяться в супроводі грубих фігурок звірів, биків або свиней. Мужеські фігурки рідкісні, але відомі. Також трапилися одна чи дві фігурки, що представляють жінку, що кормить дитину.

На острові Криті і в західній Азії образки такого типу, як відомо, були зв'язані зі службою матері-богині. Так, напр., були вони знайдені в дуже старому сумерському храмі богині Іштар в Ассурі, тож навряд чи може бути сумнів у тім, що поява таких статуток в Європі доказує існування там подібного ж культу. Центр, з якого ця релігія вийшла, повинен бути той самий, з якого вийшла вища неолітична культура, про яку ми вже писали раніше. Агрикультура й приручення звірів не могли виникнути в Європі незалежно, бо вони представляли частину організованого культурного комплексу, що об'єднував у собі, як матеріальні, так і духові елементи. Ми ж бачимо, що в Європі не окремі елементи, а цілі комплекси були такі самі, як і в передній Азії.

Таким чином є повна підстава уважати, що селянська релігія і культура, особливо релігія матері-богині, була перенесена в Європу з Передньої Азії тими самими селянами, себто людьми осілими й агрикультурними, які на початку неолітичної доби перейшли з Передньої Азії до Європи. Але вони самі не зайняли цілої Європи, бо в Європі залишилося багато епіпалеолітиків, себто епігонів чи нащадків палеолітичного оріньякського населення, що жило з ловецтва та вело бродяче, зв'язане з ловецтвом життя. Ці останні епіпалеолітики мали свою релігію і культуру, які дуже відрізнялися від селянської релігії, культури і етики. І ця різниця між обидвома населеннями Європи залишилася й до сьогоднішнього часу.

Цими питаннями займається спеціально етнологія та історія релігій. У цій області особливо корисно працювали німець Мангардт (Mannhardt) і англієць Фразер (Frazer).

В центральній і північній Європі виявляються останки старої віри в таких формах, як зернова Матір, або зернова Дівчина. В Чехо-Словаччині існує щорічна церемонія «винесення» смерті з села у формі солом'яного опудала й «принесення» життя. В Україні та українській частині Галичини життя природи символізувалося фігурою Кострубонька. Але особливо в Румунії і в східних Балканах збереглося більше останків старої релігії. Колись з цієї області, з Тракії, рослинна релігія у формі служення Діонісові прийшла в клясичні часи до Греції. Ще досьгодні ця релігія збереглася в Тракії під час карнавалу. Тут драма умирання й воскресіння бога представлялася людиною, одягненою в шкуру козла і фавна, яку ніби убивали і несли мертву, а потім вона оживала. Одночасно волокли селом плуга і молилися, щоб уродила добре пашня¹⁾.

В Румунії селянський фолклор повний споминів старовинної рослинної релігії, і деякі румунські пісні, не дивлячись на зовнішньо-християнський вигляд, виявляють незвичайну подібність до сумерських гимнів, у яких оспівується сумна подорож матері-богині в пошукуванні за своїм сином і значення його смерті для життя природи²⁾.

Здається, що з чужоземних учених тільки один Фразер (Frazer) спинився трохи на Україні та її звичаях, решта проходили над її великою територією так, ніби її не існувало. А в нас є багато звичаїв, яких коріння треба шукати в Передній Азії. В нас збереглися апокрифічні оповідання про Христа і Божу матір, як, напр., «Хождение Богородиці по мукам», що дуже яскраво відбиває на собі подібне ж сумерське оповідання про спускання богині Іштар в преісподню. Наша мальована кераміка дуже подібна до румунської і болгарської, а в інвентарі її знайдено жіночих глиняних фігурок не менше як у Румунії та Болгарії. На жаль, західні вчені стоять під впливом російських вчених, а ті стараються звести нанівець значення української мальованої кераміки.

Ми бачили, що на початку примітивного селянського хліборобського життя, селяни вірили в одну богиню — матір-землю. Отже напочатку була однобожність, монотеїзм (віра в одного бога), однак цим богом не була постать чоловіка, а тільки жінки — мати-богиня. Політеїзм, себто віру в багатьох богів, завели в Передній Азії два нові народні елементи — сумери і семіти. Тоді кожне нове місто, засноване сумерами або семітами, стара-

1) Frazer: «Attis, Adonis and Osiris», V. II., p. 99.

R. M. Dawkins: «The modern Carnival in Thrace and the Kult of Dionysus». Journal of Hellenic Studies, 1906, p. 191.

2) Dr. Gaster in Folklore, Vol. XXXIV., p. 45-86.

лося мати свого бога. Вони уважали, що місто належало такому, чи іншому богові. Воно приносило свому богові, як власникові, пожертви, а бог мусів зате охороняти місто від різних ворогів людини, напр., від звірів, сарани, пошестей, неврожаю і т. п.

Сумери залишили нам останки своїх літургій. Однак сумерів порівняно було небагато, тож вони, розпорошившись у чужім населенню, зникли. Все ж таки більше ніж тисячу літ, вони відстоювали себе і свою віру. Ми маємо дуже багато їхніх писаних документів релігійного характеру. Правда, тексти тих матеріалів відносяться тільки до періоду, коли вже існувало письмо і література, себто вони є з періоду історичного, в якому релігія вже набула свій остаточний характер, стверджений у писаних текстах.

Подібно, як у дуже старім письмі можна знайти декілька гієрогліфів, вживаних ще в передісторичних часах, так і в релігійних текстах можна знайти і виділити релігійні концепції, які існували раніше їх писаної редакції. Завдяки їм можемо спробувати зіставити релігійні ідеї сумерів, цивілізаторів і власників землі, а також ті зміни, які були внесені в цю релігію, і взагалі у вірування, завойовниками-семітами.

Таким чином констатовано, що початково існувала релігія сумерська, основні риси якої знаходилися в цілій Передній Азії. Вони держалися протягом тисячоліть, то непорушні у своїм вигляді, то більш або менш змінені під пануванням семітів. Документи старшого сумерського походження кидають світло на початкову природу обласних божеств, новіші тексти відбивають зміни, яким підліг їх початковий характер. Консерватизм сумерської релігії робить можливим їх дослід. Багато великих релігійних центрів дало нам архіви їхніх храмів. Таким чином маємо копії з дуже старих, потім загинулих оригіналів, які дають нам можливість дослідити природу богів, що їм поклонялися старі сумери. А з нових текстів і присвят ех-voto стародавніх суверенів Сумеру можемо пізнати пантеон, якому присвячені дані речі.

Священики Сумеру не допускали в літургіях імен нових божеств і щойно після довгого їх вживання, освячували їх. Цей спротив був ще сильніший супроти семітських божеств. Так напр., Мардук, прототип якого, Асару, вступив до Вавилону в час панування королів Уру, не фігурував у літургії тої доби. Треба було аж тиску першої вавилонської династії, яка Вавилон зробила своєю столицею, а Мардука своїм офіційним богом, щоб примусити сумерську літургію прийняти Мардука. Його, однак, не прийняли під народнім ім'ям Амарудуку, а під ім'ям Асару, або Асарульдоут, що нагадувало його ерідське (з Ерідю) походження, теж зв'язане з релігією Сумеру, бо город Ерідю був стародавнім сумерським центром.

Старий фонд сумерської релігії був анімістичний. Сумери обожнювали сили природи, зокрема великий принцип плодovitости, одним словом — плодovitости життя. Через це найстарші

города Сумеру вибирали для охорони города ті божества, які представляли цей принцип. Але тут ішло про загальний принцип, що майже досягав монотеїзму. На практиці ця ідея божества зникла.

Віддавши пошесті загальній силі творення, людський дух спустився до подробиць. Він обожнює творчий принцип джерела, дерева, рослини, каменя та природних сил — вітру, сонця, дощу і хмар. Він заселяє світ геніями: геній гір, геній болот і т. п., які є зменшеними аспектами великого примітивного божества. Спочатку, здається, цей принцип розглядався із загальної точки погляду і не мав визначеного сенсу. Частина божеств носить титули; одні є чоловічі, другі жіночі. Напр., Нін — означає жінку, а інші, як от Каді, бог города Дера, якого представляли у виді змія — це боги, або богині. Три найбільші боги примітивного пантеону це Ану — небо, Енліль — земля, Еа — вода. Гудея кваліфікує свого бога Нінгірсу, як »матір«, або як »пана«. Таммуц носить титули, що здебільшого служать назвами богині Іштар, яку в південній Аравії кваліфікують то як »матір«, то як »пана«. Один сумерський гимн оголошує Енліля паном вітрів, отцем і матір'ю, що створив сам себе³). Другий гимн говорить, що бог Сін є матір, що породила всі речі⁴), а також отець співчуваючий.

Щоб ясніше з'ясувати собі, як у Передній Азії дивилися на богів, треба розглянути міт про бога Таммуца. В східніх народів Передньої Азії існував міт про страченого і віднайденого бога, який був персоніфікацією відмираючої (в осені) і відроджуючоїся (на весні) рослини⁵). Цей бог звався у сумерів Думуці, у Вавилоні — Таммуц, у Сирії — Адоніс, у Гіттії — Телепіну, а в Угаріті подвоюється в дві персоні — суперники Ваала і Мота.

Коли Телепіну зник, то хліби не дозріли, дерева й пасовиська посохли, джерела висохли, самиці звірів перестали родити. Лютував страшний голод. Боги і люди вмирали з голоду. Скликані на свято богом сонця тисяча богів, їли і не могли наїстися, пили і не могли напитися (згасити спраги) . . . Великі й малі боги зібралися до бою. На наказ бога сонця, орел облітав гори й доли, аж до глибини вод, але вернувся, не знайшовши Телепіну. Бог бурі, за порадою господині богів, сам пішов шукати сина, але надаремне . . . Шукав, шукав і не знайшов. Тоді господиня богів послала бджолу, щоб вона, як знайде Телепіну, жалила його в руки й ноги і привела назад, а очистивши його перед тим воском, освятила. Бджола знайшла Телепіну сплячого, ужалювала його так, як було їй наказано, але він розсердився за те, що був розбуджений і біда ще збільшилася. Тепер необхідні піснеспівання, щоб його заспокоїти й повернути.

³) Langdon: *Summerian and Babylonian Psalms*. 1923, p. 223

⁴) Zimmern: *Babylonische Hymnen und Gebete in Auswahl*. Leipzig, 1905, s. 11.

⁵) Otten: *Die überlieferungen des Telepinu Mythos*. 1942, band 46.

На жаль, це оповідання не було знайдене, як цілість на одній таблиці, а є результатом реконструкції з багатьох фрагментів різних таблиць. Перший кусок таблиці був знайдений місією Шантра в 1893-94 рр. і опублікований Шейлем у 1898 р. Тоді гіттицьке письмо не тільки ще не було розшифроване, але й взагалі не було відоме. Потім розкопи в Боггазкою в 1906-07 та в 1931-35 роках виявили інші фрагменти. Сейс, Гетце і Егелольф встановляли цю легенду, а П. Оттен представив філологічну і критичну студію.

Отже з того виходить, що гіттїти уважали, що не тільки люди, але й боги вмирили з голоду. Люди приносили богам жертви, щоб боги могли існувати. Виходить з того теж, що не тільки люди потребують богів та їхньої допомоги, але й боги потребують людської допомоги. Потребують, щоб люди приносили жертви на те, щоб вони могли жити. От яке примітивне було поняття про богів. У наших апокрифах і казках не виявляється такого розуміння богів. В казках не згадується про бога, а тільки про злі сили природи, з якими людям приходиться боротися. Але все ж таки і в нас залишилися останки якихось звичаїв, які певною мірою нагадують деякі передньоазійські містерії і тому вказують на якусь далеку нашу спорідненість з малоазійськими хліборобами.

З тих звичаїв, які можна поставити у зв'язок з малоазійською великою богинею, або богинею-матір'ю, або землею-матір'ю (ге-метер — слово, яке перейшло потім у мові греків у деметер, себто в назву грецької богині Деметри). Може прикладом служити також такий звичай в Україні, що є ознакою присяги, їсти землю. Цей звичай я ще пам'ятаю з часів, коли мені було 12-14 років. Тоді обвинувачена в чомусь людина божилася, що вона цього не зробила, а коли люди не вірили їй, то вона брала грудку землі і, заперечуючи обвинувачення, їла землю. Звичайно люди тоді вірили, що вона каже правду й відпускали її.

Потім у нас землю благословляли і вживали землю, як елей для помазування на доказ влади. Для широкої публіки, а навіть і для наших учених є незрозумілий звичай помазувати землю голову обраного гетьмана. Діло в тім, що цей звичай дуже старий і після прийняття українцями християнства був заміненний помазуванням елеєм. Але у верствах нижчих, народніх, він держався так, як інші звичаї, як, напр., наші старовинні звичаї у весільнім обряді, які держалися до революції. Само-собою зрозуміло, що московські бояри, яким цей звичай був чужий, постаралися висміяти його усно, неофіційно, та офіційно в писаних докладах цареві, щоб понизити українські народні маси, а також, щоб обсмішити процедуру обрання гетьмана і самого обраного гетьмана. Представляли вони це так, ніби чернь знущається над обраним гетьманом, щоб він не зазнався і не думав забирати у свої руки дійсної влади. На цей гачок зловився і В. Липинський, що був добрий історик, але зовсім не етнолог.

Він теж уболює над таким «приниженням» гетьманської влади, повіривши реляціям московських послів.

Велика малоазійська богиня одержувала багато імен від тих народів, до яких вона приходила разом з хліборобством і з тими передньоазійськими хліборобами, які прибували з Малої Азії, переселяючись в ту, чи іншу країну. Так, напр., в середній Європі вона мала назву Нертус. У самій Малій Азії мала багато назв, але дуже близьких формою до одної основної, себто початкової. Звалася вона там Кибела, і Купала, і Кубеба. Було ще багато інших відмінних назв, що є зібрані англійським професором Сейсом. У мене вони були теж переписані з його статті, але, на жаль, вони, як і всі мої записки, загинули в Празі.

Одна з тих назв збереглася в нашому фолкльорі під назвою «Купала». Ця наша Купала — це старовинна малоазійська Кибела, або мати-земля. Очевидно старе духівництво так, як це робили всі отці церкви, замість літнього свята Кибели, встановило свято Івана Христителя. А українське старе духівництво зручно використало близькість слова «купати» до Купала і назвало Івана, замість Христителем, Купайлом, бо він ніби купав Христа. Але в народніх піснях, які співалися на це свято стоїть: «Купала на Івана...» — так починається одна купальська пісня.

На Кавказі в грузинів теж збереглася подібна назва, тільки з маленькою зміною одної букви на «о», бо зветься «Копала». Можна думати, що деякі племена в старовинні часи переходили з Малої Азії через Кавказ в Україну. Вони могли теж приносити з собою певні звичаї, які в Малій Азії святкувалися, як певного роду містерії, напр., містерія Кибели і Аттіса, що збереглася в нас у дуже попованому вигляді під назвою Кострубонько. Звичай Кострубонька справлявся колись жінками на масляну. Паралельно з цим Кострубоньком справлявся теж другий Кострубонько на Великдень, але малими дівчатками.

Про Аттіса існують два варіанти мітів: один лідійський, в якому Аттіс був розірваний вепром, і другий фригійський, який кінчається кастрацією Аттіса. Під час пунічних війн римлян з Картагеною, коли в Римі почалися неврожаї і відчувався голод, то хтось порадив римлянам запросити до Риму велику богиню-матір, що особливо славилася й почиталася у Фрігії. Там вона мала назви Ма, Аммас, Мегале метер, Метер теон, себто велика мати і мати богів.

Римський уряд звернувся до жреців храму Кибели в малоазійському городі Пессінунт і вони приїхали із статуєю цієї богині до Риму. В Римі їх приймали з великими почестями і богиня-матір стала прийнята до римського пантеону. Жреці цієї богні в Римі звалися понтифексами. З віками ця назва перейшла і на християнських священників у Римі.

Здається, що лідійський варіант міту про Аттіса перейшов у північну Понтиду, отже і в Україну, раніше ніж Ма перейшла до Риму. На лісистих височинах малоазійських гір мала

осередок богиня Орейя метер, себто гірська матір. В залежності від назви гори, на якій містився її храм, вона мала там свою назву або епітети, напр., Діндюмене, Берекинтія, Сіпілене, Ідея, тож дуже можливо, що її імена Агдістіс і Кибела теж пішли від назви гір.

Коли весною починалися дикі бурі, що гули над лісовими вершинами гір, тоді нарід говорив: Наша богиня їде на своїм лев'ячій возі по нашій країні, оточена корибантами під голосні звуки »орейя органа«, флейтів, цимбалів, бубнів і т. п. А сама богиня при тім голосить та оплакує смерть свого любимця, взиваючи його ім'я.

Подібні представлення ми знаходимо майже у всіх народів⁶⁾. Так, напр., Діоніс, греко-трацький бог, зі своїми сатирами і ме-надами, Артеміда зі своєю свитою мисливців⁷⁾, Артеміда Ефе-ська зі своїм військом амазонів і щитоносних дівчат⁸⁾. В німецьких народніх віруваннях зустрічається це саме під назвою »дика охота, дике полювання«. В народніх оповіданнях різних народів, розказується про те, що люди, зустрівшись з таким »диким полюванням«, з перестрашення ставали божевільні⁹⁾.

Місцеві назви Кибели, матері богів, Берекинтія, Ідея і т. п. приходи так, як у нас, напр., образ Божої Матері Почаївської, Гостробрамської, Болахівської і т. п. Так і тоді, напр., храм Кибели на горі Іді, названо Ідея, храм на горі Берекинт — Берекинтія. В печерах гір знаходилися найстарші святині богині. Тут їй поклонялися, бо тут був її образ на камені, упавшим з »неба«, або прастарий дерев'яний образ-статуя, названі греками ксоанон. Такі образи були висічені навіть на скалі, якщо вона мала рівну стіну. Один з таких образів у Сіпілосі одержав назву Ніоби, трагічної постаті жінки, що стратила всіх своїх дітей¹⁰⁾. Павзаній описує храм матері богів при джерелі Альфея, який не мав жодного даху¹¹⁾.

Фрігійська богиня-матір споріднена з богинею Ма в Комані і з трацькою Котито. Має однак також відношення до Артеміди Ефеської, до Афродіти Кіпрської, до Астроної, до сирійської богині та до інших божеств навіть семітських. Стародавній центр почитання фрігійської богині — це город Пессінус, який лежав у підніжжю гір Агдос і Діндимон, на березі ріки Галльос, що впадала в Сангаріос, недалеко від Пессінунта. В цім городі знаходилося славнозвісне »агальма« цієї богині, невеликий камінь, превезений до Риму в 204 р. перед Р. Христа. Квіпер¹²⁾ вказує, що 204 р. до Риму прийшла Пергамська богиня. Пессінунтська богиня витиснула її пізніше.

6) S. Usener: Götternamen. St. 42.

7) Dilthey: Rheinische Museum, XXV, 1870, st. 331.

8) J. Vürtheim: Mnemos, №. XXX., st. 274; Gutschmid: Kleine Schriften, V. S. 109.

9) Mannhardt: Antake Wald und Feldkulte, 1877, s. 36-37; Dnr Baumkults der Germanen, 1875.

10) Ramsey: Journ of Hellenik Studies. V. III., 1882, s. 33.

11) Bötticher: Baumkults, s. 144.

12) Pausan. VIII., s. 44.

Пессіунт мав у собі важний скарб фрігійського культу — «Гріб Аттіса». Про чудові будови храмів у тім городі оповідає Діодор Сіцилійський і Єстрабон¹³⁾. Тут богиня звалася Агдістіс, а її священники творили точно розчленовану ієрархію, яка відповідно Страбону в старовину вела світове панування¹⁴⁾. Такі священники-князі були і в інших святинях Малої Азії, напр., Ма в Комані¹⁵⁾, одній і другій. Головний священник, здається, завжди носив священниче ім'я Аттіс, як це виходить з писання атталідів та з інших джерел. Поруч нього мабуть був постійно другий священник, що звався Баттакес¹⁶⁾. Навіть після вивозу ідола до Риму з пессіунтської святині, храм, чи святиня, в Пессунунті лишився у великому почиті¹⁷⁾. Сервіус¹⁸⁾ каже, що Аттіс без зв'язку з божеством матері, себто в жодному місці сам, без богині, не мав поклонів. Але в час його головного свята, і в його містерія, він стояв завжди на переднім пляні. Велика матір навіпаки — почиталася сама і без Аттіса¹⁹⁾.

Сабазії, себто самогратькі містерії, що відбувалися на острові званому Самократія, недалекого болгарського берега, мали якесь відношення до фрігійської богині, а також мали культ Діоніса і Пана. Коли ми пригадаємо собі те, що я на початку цієї статті писав про початки хліборобства саме в Месопотамії, та що там уже спочатку існувала віра в якесь жіноче божество, саме в матір-землю, і коли подумаємо собі, що звідти і хліборобство, і зв'язана з ним віра в матір-землю мусили розширитися всюди там, куди було перенесено хліборобство, то нам стане зрозуміло, чому віра в цю постать матері-землі розширилася і в Малій Азії і на островах Єгейського моря, а в Європі над Дунаєм і його притоками. Просто тому, що туди розносили цю віру хлібороби. Археологічні розкопи за останніх 30-ти років чудово показали цей перехід хліборобів з Малої Азії на Єгейські острови і на Балканський півострів, в Грецію і до нас в Україну. Філологія із свого боку підтвердила те, що розкрила археологія. Також підтверджує те саме і етнологія.

На жаль, українці найменше інтересуються тим, щоб знати, хто вони, а користуються смішними видумками, які дають нашим противникам у руки матеріял для насмішок і знуцання над нами.

(Продовження в наступ. числі)

13) K. Kuiper: De Matre Magna Pergamendrum. Mnemos, No. 3., XXX., 1902. St. 276; Gruppe: Grsch. Mythol. und Religionsgeschichte; Über die Steinfetische in den antiken Religionen.

14) Diodorus Siculus (III., 59, 8).

15) Strabo (XII., 5, 3).

16) A. Körte: Athen. Mitt. (XXII., 1897, s. 40).

17) Drexler: Unter Main Roscher. Lex. (II., 2, 22); Mennig: Symbolae ad Asiae Minoris reges sacerdotes. Dissert. Lips. 1893.

18) Polybius, XXI., 37; Diodorus, 36, 17; Plut. Marius, 17; At Mitt. XXV., 1900. a 438.; Ammian: Marcelin, XXII., I. 1.; Servius ad Aen., VII., s. 761.

19) Wissowa: Religio und Kultus der Römer, s. 270.

Проф. В. Щербаківський

ЦІКАВІ АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ

(Продовження — 7)

Ми вже мали змогу бачити, що в Месопотамії хлібороби мали матриархальний устрій і матриархальну релігію — «матері-землі». Бачили, що нові завойовники цієї країни — сумери і семіти — принесли з собою культ чоловічих богів, і з примітивного монотеїзму місцевого населення зробили розвинений політеїзм. Хлібороби, розмножуючись, розширилися на всі сторони, переходили в Малу Азію, а звідти на Балкани і на острови в Грецію. При тім виявилось, що вони насамперед прийшли з Кілікії, бо в Кілікії, себто на південнім березі Малої Азії маємо неолітичну культуру, яку принесли з собою хлібороби. Але далі в Малій Азії — на північ і на захід від кілікійських гір — з агрикультурою зустрічаються вже мідяні речі, які датуються приблизно кінцем четвертого тисячоліття перед Р. Хр., а може й раніше.

В Малій Азії хліборобство характеризується гончарством, або т. зв. керамікою, одночасно і мальованою, і немальованою. Такою ж самою керамікою характеризується ранне гончарство і в Україні. І так само, як і в Малій Азії, часом зустрічаються і в Україні, серед гончарського череп'я, і мідяні речі, але дуже малою кількістю. Подібно не багато цих мідяних речей зустрічається в Малій Азії і на Балканах, а це тому, що мідяні речі добрі на оздобу, але, напр., для сокири мідь не годиться, бо такою мідяною сокирою нічого врубати не можна, як і не можна мідяним ножем будь-чого врізати. Тому хлібороби воліли користуватися кременем, з якого робили сокири, ножі та всякі інші інструменти. В Україну хлібороби прийшли десь у половині третього тисячоліття перед Р. Хр.

Ясно, що хлібороби мусли принести з собою і свою віру в матір-землю, і всякі звичаї, зв'язані з цією вірою. Московські вчені всякими способами намагаються затемнити цю справу. В західній Європі тепер прийнято, що хліборобська культура стоїть вище культури збиральної, і що лише завдяки хліборобству могли вирости європейська культура й цивілізація. А що європейські епіпалеолітики навчилися хліборобства, та ще й плужного, від передньоазійських хліборобів, це признає навіть такий комуністичного напрямку англійський археолог, як Гордон Чайлд, що написав на цю тему декілька добрих статей. Але совети довгий час забороняли говорити про будь-які міграції і приходи яких би то не було племен на територію сучасного СРСР, аж поки не помер проф. Мар, особливий противник міграції, якого дуже піддержував Сталін. Після смерти Сталі-

на, в ССРСР уже не забороняється говорити про міграцію, але деяким ученим, зокрема тим, що дуже заперечували міграцію, соромно тепер міняти свої, так яскраво висловлені погляди на діаметрально протилежні, тож вони стоять далі на своїх старих позиціях. До таких належить, напр., пані Пассек. Однак деякі советські вчені говорять і про міграцію. Я обмежусь тут до ствердження, що хліборобство було принесене в Україну з Малої Азії племенами мальованої трипільської кераміки, разом з відповідною релігією і звичаями.

Кам'яний (скельний) рельєф у селі Буші на Поділлі

Очевидно, що коли ці малоазійці прийшли в Україну, то застали тут нечисленні групи мезолітичних епіпалеолітиків, які жили ловецтвом і збиранням харчів, а про хліборобство мабуть нічого й не чули. Що наші трипільські хлібороби мальованої кераміки вірили в малоазійську велику богиню матір-землю, це видно з того, що серед трипільської мальованої кераміки зустрічається багато малих фігурок голої жінки, яких, як ми вже згадували, багато зустрічається також серед черепків малоазійської та месопотамської кераміки. А були там, як відомо, статуїками богині-землі. Цей прихід до нас малоазійських хліборобських племен продовжувався і в пізніші часи, коли вже настала т. зв. бронзова доба, а то й за доби залізної. Але корисні для нас, себто для України, були приходи з Малої Азії, і, дуже шкідливі були приходи племен кочових з Центральної Азії, які нищили Україну.

Я хочу висвітлити початок залізної доби в нас в Україні, коли вже виявилось знайомство з залізом, і навіть постійне користування ним. В Європі початок залізної доби, власне цвинтар цієї доби, було відкрито в Гальштадті й ця знайдена там культура носить назву — гальштадтська культура. Вона характеризується залізними предметами, знайденими при покійниках, і тим, що поруч тілопальних похоронів були й тіловземлені, т. зв. кістякові похорони. Город Гальштадт лежить у західній Австрії. У нас теж були подібні похорони й подібна культура.

Отже з того часу в нас на Поділлі, в селі Буші, зберігся висічений на кам'яній скелі рельєф. Тут зображена така сцена (див. рис. 1):

Спереду представлено дерево, на якому, на гіляці, сидить півень, а перед півнем, на колінах, людська постать, що в піднесений догори руці держить перед півнем мисочку. Ззаду за людською постаттю стоїть у маєстатичній позі олень. Майстерність виробу цього рельєфу, вправність руки автора у висікуванні каміння, власне на скелі, дуже наближає наш рельєф до скельних рельєфів Малої Азії пізньої гіттигської держави.

Розберімо тепер, що саме представляє цей рельєф? Людина, що держить мисочку перед півнем, очевидно підносить півневі в мисочці якісь зерна для їди. Те, що людина при тім стоїть на колінах, показує, що вона робить це з найбільшим благо-

говінням (висловлюємось староукраїнським словом), як перед божеством. Отже цей образ представляє звичайний у Месопотамії образ лібації, себто жертвоприношення богові вина або олії, виливаючи їх на жертовник перед статуєю бога. Тільки там робили це завжди стоячи, а не на колінах. Перші образи з людьми, стоячими на колінах появились в Передній Азії не раніше X. віку перед Р. Хр., певніше — в IX. віці. Пізня гітїтська держава закінчила своє існування теж приблизно в тому часі, або ще й пізніше. Пошукуючи, коли вживали півня як символ божества, знайдено у VIII. віці перед Р. Хр. такий образ у Вавилоні.

Рельєф на скалі в с. Буші подільської губернії.

На однім таким образі представлено престол, на якому, на підставці, стоїть образ рогатого місяця, що служив, мабуть, символом бога Сіна. Цей бог уважався у Вавилоні богом місяця. На другій підставці стоїть образ півня, який, очевидно, міг служити символом бога сонця — Шамаша. Як відомо, півень своїм співом уранці попереджає, що надходить схід сонця. Тож на згаданому образі представлені були, очевидно, символи богів Сіна і Шамаша, себто місяця і сонця. Одночасно з тим знаходиться в гробах гальштадтської доби, або пізньої бронзової доби, лущиння курячих яєць в Україні.

Тепер, на запитання, що собою представляє тут олень, можемо пояснити так: Олень тут, так само, як і півень мусить бути символом, заступаючим якесь божество. Щоб відповісти,

яке саме божество він тут заступає, мусимо звернутися до Малої Азії. Знаємо, що Аттіса звали їздцем Кибели, або погоничем Кибели, мабуть подібним до т. зв. трацьких їздців¹⁾. Кибела в греків мала назву »Потнія терон«, себто пані звірів, і на різних образках вона представлена часто в стоячій позі, тримаючи не раз в обидвох руках звірів, між якими зустрічається лев і олень. Ті звірі, які вона тримає в своїх руках часто вживалися, як її символи, а навіть як її атрибут. У Малій Азії ця богиня була споконвічна, але не тільки в Малій Азії — теж і в Месопотамії. Напр., вона виступає на сумерських печатках²⁾, виступає і в передісторичнім Єгипті³⁾. В другім тисячолітті перед Р. Хр., вона виступає на печатці гурітського короля Шаушатара⁴⁾. Так само вона відома і в середземноморській області⁵⁾, тільки там, як і в Греції, вона звалася Артеміда, але й це ім'я уважається малоазійським, бо лідійські написи звуть її Артімуш. Корнеліус каже, що не можемо шукати в Малій Азії оргіастичних культів перед т. зв. Єгейським мандруванням, як цього учать нас гітійські тексти, а разом з тим відпадає і закид Керна проти малоазійського походження цієї богині⁶⁾. Скрізь вона носить різні імена, в залежності від того народу, серед якого вона виступає, але характеристика її скрізь однакова, бо вона всюди виступає, як матір-земля, яка всіх годує, всіх держить на собі, а по смерті забирає до себе. В Малій Азії теж особливо був зв'язаний з нею олень. В середній та східній частинах Малої Азії, що колись належали протогітійцям, себто попередникам гітійців, знаходяться бронзові фігурки оленів.

Щодо хронології тих речей, то опінії авторів дуже розходяться між собою. Так, напр., Вебер датує фігурку оленя з орлом на спині 700-м роком перед Р. Хр.⁷⁾, Мортгат — 1000-м роком перед Р. Хр.⁸⁾, а Контено відносить її до греко-римської доби. Фігурку оленя з птахом на рогах, що є в Люврі, пані М. Руттен відносить до другої половини другого тисячоліття перед Р. Хр., а Л. Геуцей відносить до римської доби. Очевидно, що так, чи інакше, але ці фігурки були зв'язані з місцевим культом тубільців.

Треба відмітити, що орел на більшості бронзових речей представляє саме божество, а звір, на якому він сидить — це його атрибут, теж священного характеру. Роля орла в анатолійських культурах римської доби є висвітлена спеціальними етюдами і засвідчена великим числом образків на різного роду пам'ятках

1) H. Hepding: Attis. 1903. Seite 121.

2) H. Schneider: Die jungsteinzeitliche Sonnenreligion. Abb. 4.

3) Wikkler: Völker und Völkerbewegungen in vorgeschichtlichen Oberägypten. Abb. 30.

4) Herzfeld: Archaeologische Mitteilungen aus Iran. 1938. Seite 1.

5) Altheim: Griechische Götter im alten Rom. Seite 167.

6) Fr. Cornelius: Indogermanische Religionsgeschichte. Seite 287.

7) Weber: Hethitische Kunst. 1921, pl. XLI.

8) Moortgat: Bildende Kunst des alten Orients und die Bergvölker. 1933, XXXV-XXXVI.

— на бронзах, теракотах, навіть на кам'яних статуях, не кажучи вже про монети⁹⁾. Серед вотивних бронз, себто присвячених різним божествам, олень і бик займають дуже важливе місце. Сам олень появляється рідко, але часто впарі, напр., з орлом. Це вказує, що олень мав функцію атрибуту. Маємо відомості, що в III. віці по Р. Хр. культ оленя просяк, разом з іншими східними культами, до Риму, тільки цей культ був популярною спадщиною ще в III. тисячолітті перед Р. Хр. в Малій Азії, в самім її серці, себто там, де гітїті в II. тисячолітті перед Р. Хр. заснували свою державу. Очевидно, що олень був у таких великих пошануванні не в гітїтів-завойовників, а в завойованого ними населення, яке звалось хатті або хети. Це населення деякі вчені вважають за галузку того населення, що жило в городі Сузі й по-семітські звалось еламїтами, а само себе звало галапїрті або гаттамті. Герцфельд¹⁰⁾ вважає, що в ті старі часи, в IV. і III. тисячолітті перед Р. Хр., в Ірані, себто на перським плято (високорівні) це населення жило дуже мирно, а окремі його племена могли мати різні назви. Мова цього населення була споріднена з кавказькими мовами, напр., такими, як грузинська. Одна його група звалась кассіями або кассітами і корінь цього імени зберігається в іменах Каспійське море, Кавказ і т. п. Пізніше кассіти були витиснуті зі сходу на захід та утворили тут декілька малих держав, які проіснували не багато соток років. На території гітїтської держави це населення третього тисячоліття перед Р. Хр. в науці зветься теж протогітїтами. Очевидно, що релігія в цього населення була стара, як і в Месопотамії в Сузі, де шанувалася мати-земля, себто Кибела-Деметра.

Ми вже згадували, що на деяких образках, Кибела зображена із звірями в руках, а то й з птахами, особливо водяними. Олень був одним з її любимох звірів і міг служити, як її символ або атрибут. Гітїтські тексти написані на клинописних табличках, знайдених у городі Боггазкою, вказують, що оленів приносили в жертву богам. На деяких образках того часу представлено огорожі, за якими є дерева, а під ними олені. Отже очевидно, що тоді в таких загородах тримали оленів, яких приносили в жертву богам, коли було треба. Цей мотив оленів у загороді зустрічається на вазах, знайдених в Алішар-Гуюку¹¹⁾, Кіціль-Ірмак-у¹²⁾ і в Боггазкою¹³⁾. І цей мотив держиться до пізніших часів в анатолійській кераміці, напр., на одній вазі

⁹⁾ Cumont: *Revue de l'Histoire des Religions*. 1910. Seite 119; Bittel: *Archiv für Orientforschung*, T. XI. 1936, St. 52; Bittel: *Syria*, XII. 1931 St. 48.; Bittel: *Bogazköy. Die Kleinfunde der Grabungen. 1906-1912; Wissenschaftliche Veröffentlichungen d. Deutsch. Orient. Gesell.*, T. LX. 1937, St. 16.

¹⁰⁾ Herzfeld: *Iran in the Ancient East*.

¹¹⁾ E. F. Schmidt: *The Alishar Hüyük. Season. 1928, part I. Orient. Inst. Publ.* T. XIX. 1932, St. 244-317

¹²⁾ Zakharov: *Archiv Orientalni*, T. II. 1930, pl. XXXI, *Orient Inst. Public.* T. XXX. 1937, St. 452.

¹³⁾ Bittel: *Bogazköy. Abhandlungen d. Prus. Akad. Wiss.* 1935. No. 1., pl. XVI; *M.D.O.G.*, T. '74, 1936, St 431.

з другої половини I. тисячоліття перед Р. Хр., яка знаходилася в шостій верстві розкопів в Алішар Гуюку. Там стоять три олені в ряді, а порожні місця зайняті концентричними кругами. За нової гіттітської держави (в I. тисячолітті перед Р. Хр.) у скульптурі, а теж і в гліптиці з'явився новий мотив бога — стоячого на олені. Він є на стінним рельєфі в Арслан Тепе, біля Малатії¹⁴), який відноситься до часів панування короля Сулімілі з XIII. віку перед Р. Хр. і був оздобою стіни його палацу. Тут на богові конічна (шпичаста) тіяра, коротка туніка і чоботи з загнутими носами. Бог стоїть на олені, держить його за пасок, причеплений до носа оленя. Має лука, а в руці держить блискавицю у формі тризуба. Мала фігурка слугителя, що веде кам'яного козла, доповняє цю сцену.

Дуже цікавий матеріял дали турецькі розкопки селищної могили в Алака Гуюк. Там у гробах »В.« і »Д.«, які відносяться до XXIII. віку перед Р. Хр., були знайдені мідяні речі, належні до тогочасного культу. В могилі »Д« був тільки один олень з дуже розвиненим розгалуженням рогів¹⁵). У гробі »В« була ціла бронзова тріяда: посередині олень, а з обидвох боків по волові, але розмірів значно менших ніж олень. Форма показує, що це були воли, а не молоді оленята, як приймала пані Арік¹⁶) у своїм описі цієї групи. Третій предмет з гробу »В«¹⁷) представляє також групу з трьох звірів і в такій самій позиції, як у попередній групі: олень посередині, але по боках дві пантери. Товариші оленя — також священні звірі, як і бики, так і пантери, яких зустрічаємо в тій самій якості в гіттітським мистецтві XIII. віку перед Р. Хр.

Один рельєф на малій дощечці з стеатиту, знайдений у Єнікою біля Аладжі Гуюк¹⁸), представляє чоловіче божество, стояче на олені з великими рогами. На гіттітських печатках зустрічаються образки богів на оленях, напр., в колекції Невілля¹⁹). Тут на олені стоїть бородата постать бога з конічною тіярою на голові та в довгій одежі. В одній руці держить подвійну сокиру, а в другій — якусь коротку зброю. Таким чином, як бачимо, боги бувають представлені на бику, на леві й пантері, а на образках гіттітського походження — ще й на олені. Таку концепцію можемо побачити в пізнішу добу і в північній Сирії.

¹⁴) Garstang: Liv. Annal Arch., T. VI. 1914, St. 116, pl. XXVIII: Land of the Hittites, 1910, pl. XIV: Herzfeld: A. M. Ir., T. II. 1930, pl. X., 2: Moortgat, pl. LXXIV., 2.

¹⁵) H. Kosay: Türk Tarih Kurumu Tarafından Alaca Höyükte yaptırılan hafriyatta elde edilen neticelar (İkinci Türk Tarih kongresi). 1937, St. 19.

¹⁶) R. Arik, Les fouilles d'Alaca Höyük entreprises par la société d'histoire Turque. Rapport preliminaire sur les Travaux en 1935. Publication 1937. CXCVII: CXCVI.

¹⁷) R. Arik: Op. cit., St. CXCIX.

¹⁸) R. Arik: Les fouilles d'Alaca Höyük., 1935. Societe d'hist. Turque. V serie, No. 1., 1937. St. 26-36.

¹⁹) Von der Osten: Orient. Inst. publications. T. XXII., 1934. St. 58. pl. XXVI, No. 386.; Perrot-et-Chipiez, T. IV. St. 767, 374, 772, 383-384.

З Ацацу, що лежить на південний захід від Кілліцу²⁰) походить один рельєф, що представляє богиню, стоячу на олені з добре розвинутими рогами. Він датується приблизно початком I. тисячоліття перед Р. Хр. Тоді якраз у Сирії була заснована неогітїтська держава з городом Кархемищем як столицею, а своїм стилем виявляє анатолійський, себто малоазійський вплив. У Месопотамії образки божеств на олені не відомі. Отже в Малій Азії олень був атрибутом і символом божества.

В Аладжа Гуюк був знайдений цвинтар, де старші гроби належали, приблизно, до 2400 років перед Р. Хр. Був це гріб »А«, в якому знайдено дві фігурки. Одна фігурка бика, друга — оленя²¹). Наймолодший гріб тут датується початком XX. віку перед Р. Хр., він означений літерою »Н« і в нім була фігурка бика. Його пюсок місцями був виложеной срібною або електроновою бляхою, а на його тілі були кружки інкрустовані тим самим металем. Подібної техніки був і олень з гробу »В«²²). Пані Р. Арік приїздила на інтернаціональний археологічний конгрес у Букарешті (Румунія) й показувала деякі речі та їх фотографії з цих розкопів. Це було 1938 року. Тоді я побачив там ті речі, що вона показувала і мене вразила якась спільність їх з тими речами, які зустрічаються в могилах т. зв. скитської доби. Але ті речі не слушно приписуються скитам, бо вони були роблені зовсім не скитами. Пані Арік запрошувала нас на конгрес в Анкарі, що мав відбутися через два роки, але друга світова війна не дала можливості йому відбутися. Речі знайдені в гробі »А« описані Косаєм²³), ним теж описаний і олень²⁴).

В Алішар Гуюку (центральна Анатолія) найстарші кості оленя були знайдені у верстві »Ia«²⁵). Про різні аспекти культу оленя в різних примітивних народів можна знайти в статті Томаса²⁶). Ми можемо констатувати, що культ оленя існував у східній і центральній Анатолії від половини III. тисячоліття перед Р. Хр. до III. віку по Р. Хр. Правда, деякі прояви цього культу за майже три тисячолітній період його існування мусили змінитися, але як у доби передгітїтській, так і в римській олень усе лишається священним звірем у тубільного хліборобського населення, і не тільки у Малій Азії. Ця життєвість і устійливість культу оленя протягом довгих віків — це явище варте особливої уваги, а для нас воно особливо інтересне, бо в нас, здається, збереглося в нашому фолклорі й досьогоднішнього дня.

20) H. Seyrig: *Antiquités syriennes.*, T. I. 1934, St. 138. fig. 25.

21) H. Kosay: *Belleten.*, T. I., 1937., St. 541., pl. VII, fig. 3.

22) R. Arik: *Op. cit.*, St. CC—CCV.

23) H. Kosay: *La Taurique Kémaliste.* 1936. No. 15. St. 8; *Belleten I*, 1937., pl. X.

24) H. Kosay: *Belleten I.*, 1937, St. 541., pl. VII, 3.

25) Von der Osten: *Orient. Institut. publications.* T. XXVIII, 1937., St. 91, 94, 92, 95; *Patterson y Osten' part III.* St. 294—296.

26) N. W. Thomas: *Hastings Encyclopedia of Religions and Ethica.* T. I., 1925., 2e edition. St. 511.

Вертаємось до нашого Бушського рельєфу, що його знайшов і зфотографував наш славний професор Володимир Антонович, і на VI. всеросійському з'їзді 1884 р. в Одесі зробив про нього доклад. Антонович показав тоді, що і півень, і олень грали в нашім фолкльорі дуже важливу божественну роллю. Але після цього ніхто вже більше не займався цим рельєфом. У Празі я був звернув на нього увагу й зібрав дуже великий та багатий матеріял про півня і оленя. Але той матеріял загинув разом з іншими матеріялами. Виїхавши до Німеччини, я почав наново збирати матеріял.

У Празі, на жаль, не було де надрукувати зібрані мною матеріяли українською мовою. Сподіваюся, що може пощастить мені надрукувати їх тут у Лондоні. Частина вже є в цій статті.

Отже цей рельєф зберігся тому, що зроблений на скелі гіт-тїтським способом. Правда, могли зберегтися малюнки оленя на мальованій трипільській кераміці, але в трипільській культурі таких малюнків не маємо. Зустрічаються малюнки оленя в гіт-тїтській кераміці, а також на українській мальованій кераміці на Підкавказзю і Кубані. Але тому, що там розкопи робив професор історії Н. Весоловський, який не був археологом з покликання і зовсім не цікавився технікою розкопів, а крім того був неуважний до кераміки, то він не зберіг відкритої на Кубані мальованої кераміки. Він згадує, що одного разу з могили (здається царевської) вийняли горщок, на якому був намальований олень і чоловік. Але він поклав горщок на сонці, горщок висох і малюнок зник. А треба було тільки зразу обмити горщок водою і малюнки не були б зникли. Зникли вони тому, що мокра вапняна сіль, яка покривала малюнки горщка, засохла і стала непрозорою. Але й після цього можна було покласти цей горщок у спеціальний кислотний розчин з водою і вапняна сіль була б зійшла, а малюнки були б цілі. Однак недбальство Весоловського і петербурзької імператорської організації довело до того, що той малюнок залишився невідомий. Все ж таки згадка про оленя важлива тим, що цей горщок міг бути гіт-тїтським і міг дістатися сюди разом з іншими срібними й золотими речами, які приходили на Кубань. При тім важливе й те, що через цей горщок подається дата приблизно біля початку другого тисячоліття перед Р. Хр. Це є доказом, що в нас у той час уже міг бути зв'язок з Закавказзям і з Малою Азією. До того ж треба пригадати, що саме заснування гіт-тїтської держави в Малій Азії було dokonane якимись князями з Кубані, що вийшовши з Кубані, перейшли через Кавказ і десь біля XVII. віку перед Р. Хр. заснували князівство в Малій Азії. Принаймні так вважає більшість учених, які займалися гіт-тїтським питанням. У їх числі проф. Грозни, що перший прочитав гіт-тїтські писання.

(Продовження в наступ. числі)

Проф. В. Щербаківський

ЦІКАВІ АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ

(Закінчення — 8)

Ми вже вияснили, що півень на дереві — це міг бути символ бога сонця, провозвісником якого він виступає щодня світанком. У нас є багато казок про те, як нечиста сила втікала, почувши досвітком спів півня. Тоді люди вірили, що нечиста сила могла вештатися між людьми тільки вночі. Сонця вона боялася, бо воно її нищило.

Щодо оленя, то тепер не можемо так легко сказати, яку ролу він відгравав. Ми, однак, бачили, що на численних образах і фігурках з Малої Азії він був символом якогось божества, часом мужьського, часом жіночого. З жіночих божеств він служив символом Деметри або Кибели, яка була малоазійською Деметрою, себто матірью-землею. Однак олень був теж і символом мужьських божеств з довгою бородою. А тому, що в малоазійській мітології впарі з Кибелою йшов Аттис, то можна було б уважати, що він міг тут виступати як символ Аттиса. Символ Аттиса був і в Малій Азії, але у формі іншого звіра, досить могутнього й страшного. Цим звіром був вепр. У лідійськiм міті про Аттиса, Аттис умирає, бо його розірвав дикий вепр. А в мітології буває часто так, що звір, який убиває бога, буває його символом. І якраз у Малій Азії в розкопах часто знаходимо золоті бляшки, на яких витиснено вепра, або його голову з крилами біля неї. І такі самі золоті бляшки з образком вепра знаходимо і в Україні за т. зв. скитської доби. Отже маємо право твердити, що Аттис і в нас, в Україні, символізувався крилатим вепром. У нас зустрічаються також і бронзові образки вепра, але без крил.

Тут же пригадаймо собі, що Геродот каже, що скити не їли і не плекали свиней. Це тому, що скити — степові номади з Середньої Азії, а номади взагалі свиней не годують незалежно від того, чи то будуть старовинні скити, чи жиди, чи взагалі семіти сьгоднішні — араби або середньоазійські монгольські племена. Отже коли в нас були образки крилатих вепрів, то вони належали не скитам, а тільки хліборобам, тим племенам, які займалися хліборобством, як потомки людей мальованої кераміки. Отже ми можемо уважати буського оленя за символ або Деметри або Аттиса, в залежності від того, чи ми хочемо вживати на шу чи грецьку назву цієї богині. Геродот увівши в історію термін Скитія, наробив тим багато плутанини, бо сучасні історики застосовують термін скити, не розбираючи до кого. Особливо багато наплутав російський проф. Ростовцев, що проводив євразійські тенденції.

Тепер мусимо пошукати вісток, котрому ближчезнаному історичному племені належить цей буський рельєф. По техніці виробу видно, що його робили досвідчені майстри, які звикли робити такі рельєфи на скелях. Доба розквіту такого мистецтва

особливо ясна на початку першого тисячоліття перед Хр. на терені Асирії, Аллародії і гітїтської т. зв. нової держави. Коли я звернув увагу на роги нашого (буського) оленя, то мене здивувало, що вони не такі широко розгалужені, як на пізніших образах скитської доби. Заглянувши до зоологічної літератури, я знайшов, що така порода оленів водиться в Індії і водилася колись в Ірані. Для перевірки слушності моїх зауважень, я звернувся до директорів різних зоологічних музеїв і вони підтвердили те, що я знайшов, та сказали, що ця порода по-латині в науковій літературі зветься »Руса Арістотеліс« (Russa Aristotelis). »Руса« — це значить олень, а »Арістотеліс« прибавлено для відзнаки в честь старого грецького природника.

Геродот згадує одно плем'я, яке прийшло в Україну з країни медів (мідян). А меди (мідяни) жили тоді в перському Азербайджані, що примикає до країни аллародів. Це плем'я у Геродота назване »сігїні«. У Геродота сказано, що воно (плем'я) пішло на захід. А наш буський рельєф знаходиться якраз недалеко Дністра біля ріки Смотрича.

Сігїни мали прийти в Україну перед скитами, отже мабуть у IX. або VIII. віці перед Хр. Вони мабуть залишилися там, а може дійшли до Карпат. Що олень у тих місцевостях усе уважався якимсь божественним звірем навіть у християнських часах, бачимо ясно з оповідання Евстафія Плакиди, що був християнським мучеником. Евстафій (по-нашому Остап) Плакида був римського знатного роду (див. *Analecta Bolendiana*, під цим ім'ям). Він був призначений римським урядом до легіону, що стояв тоді в Дакії. Дакія, це теперішня Румунія. Йому було доручено переслідувати християн і він переслідував їх дуже жорстоко. Одного разу Плакида був на полюванні. Побачивши оленя, погнався за ним на коні. Загнав оленя в таке місце, що олень уже не міг далі втікати. Плакида намірився стріляти в оленя і раптом побачив, що олень має між рогами розп'яття, з якого виходить осліплююче сяйво. Олень заговорив до нього людським голосом: »Плакидо, Плакидо, за що ти мене переслідуєш?!« Плакида злякався і від тоді увірував у Христа, а потім був замучений в Римі за християнство.

З цього переказу ясно, що і в третім віці по Христі олень у Дакії і сумежних з нею заліснених землях уважався символом божеств, тому творці цієї легенди вжили оленя за звіра гідного, щоб у ньому виявилася для Плакиди божья сила. В нашій фольклорі олень теж, як і півень, виступає досить часто в казках і колядках.

Отже бачимо, що в Малій Азії, цей завойований або субстратний нарід зберіг свою стару віру в жіноче божество, в Кибелу. З другого боку ми бачили, що звідти в Україну переходили цілі племена, як, напр., Геродотові сігїни. Але було багато інших не відмічених. Так, напр., в області ріки Кубані були сінди. В Малій Азії були сінтії, отже правдоподібно, що сінди були якоюсь галуззю сінтіїв, яка перейшла через Кавказ

на кубанські землі. Геродот так дуже високо виставляв скитів тільки тому, щоб принизити Ксерксових персів, які були дуже знищили Грецію. Але грекам біля о. Саламіну пощастило знищити Ксеркову флоту і таким чином звільнитися від персів. Однак і про скитів Геродот писав, як про дуже великих дикунів, що вони пили кров забитого ворога, держали рабів, яких осліплювали, щоб не могли утекти, що при похоронах своїх царів вбивали їх підданих, щоб ті служили їм і на тому світі. Останній, це звичай теж прийнятий у середньоазійських монголів і описаний такими подорожниками, як Марко Поло. Він практикувався теж і в кельтів, тільки в трохі менших розмірах, як описано це в Юлія Цезаря.

Російський вчений Ростовцев теж хотів підняти скитів якнайвище. Він усіма силами намагався показати, що скити були могутні й культурні, що вони принесли з Центральної Азії своє велике мистецтво, яке він назвав «звіриним стилем». Але він ніяк не міг доказати, що скити принесли цей стиль з собою з Центральної Азії. Тому вживає замість Центральної Азії термін «Средінна Азія» і пояснює, що цей термін є ліпший, бо «Центральна Азія» — це термін дуже ясний і визначений, натомість «Средінная Азія» — термін не визначений. Але він ніде не знайшов у своїй «Средінной Азії» такого місця, де можна б показати існування такого «звіринного стилю», який був би раніший від приходу скитів в Україну. Такі вчені як Фармаковський і Макс Еберт дуже ясно показали, що стиль уживаний на золотих, срібних і бронзових речах на Північній Чорноморю в VII, VI і V. віці перед Хр. належить малоазійським майстрам. Особливо речі, що знайдені на Кубані. І треба сказати, що вони не тільки зроблені нескитами, але й не для скитів. Однак Ростовцев дуже згідливо відносився до тих, хто з ним не згоджувався і виявляв це навіть у своїй літературі. Між іншим, український клясик проф. Покровський ще на початку революції писав про цей скитський міраж, що не дає спокійно студіювати історію скитських часів і вносить велику плутанину.

Віра в Кибелу, як ми вже згадували, існувала за скитських часів також на території України. Навіть і Ростовцев це признає, тільки каже, що вона тут мала інше ім'я, а саме — Астара, а замість Аттіса коло неї був бог Санерг. Цікаве те, що в Україні за той час ми знаходимо, як я уже казав, бляшки з образом крилатого або безкрилого вепра, з образом втікаючого або лежачого оленя. А одна незвичайно цікава срібна бляшка представляє образ оленихи з дуже гарно розгалуженими рогами, а коло неї — оленятко. Ця бляшка знайдена в жіночій гробі одної з Семибратніх могил. Сам Ростовцев каже, що це була могила якоїсь княгині, а одночасно, мабуть, якоїсь жрекині. Ми, на основі цього образка, можемо сказати, що це була могила жрекині богині Кибели. Маємо також бронзові завершення, мабуть на держалнах прапорів, що представляють птахів і звірів, але дуже мирної породи — гусей, качок, однак дуже рідко з звірами хижими.

Отже, мені здається, що всі такі речі належали хліборобським племенам, що вийшли колись з Малої Азії. Водяні птиці теж були присвячені Кибелі, нашій Купалі. Греки зайняли деякі пункти на чорноморсько-українським побережжю, наприклад, у VII стол. вони були заснували Ольбію при гирлі Бугу, а в 511 р. перед Хр. Пантікапелію, тепер — Керч, і багато других колоній, в яких вони мали своїх майстрів і торгували різними речами, вимінюючи їх на хліб. Про скитів Ростовцев говорить, що з опису їх псевдо-Гіпократом виходить, що вони були монгольської раси. Хрістенсен (швед) каже, що між ними було тільки чотири арійські племена — авхати, базілеї, катіари і траспії. Отже було їх небагато, а до того ще й були кровно перемішані з монгольськими племенами. Вони дуже берегли своїх звичаїв. Їхні князі, між ін., женилися з грекинями і тракіянками. Траки, як і скити, не любили хліборобства, мандрували, а теж жили грабунками і розбоем. У скитських князів, які поженилися з грекинями або тракіянками родились діти, яких матері виховували по-своєму. Такий був Скила, що мав навіть свій гарний дім в Ольбії. Він часто приїздив до свого дому в Ольбії і вів там себе по-грецькому. Скити підглянули це, і коли він вертався додому — застрілили його стрілою з лука. Другий такий князь Анахарсіс, був сином матері-тракійки. Вона його виховала по-своєму в трацькій вірі. Це був мудрий князь, що добре знав грецьку мову. Він поїхав у Малу Азію в котрийсь город, де був храм великої богині Кибели, якій дав обітницю, що як щасливо повернеться додому, він віддячиться їй вшануванням її обряду. Повернувши щасливо додому, пішов у сосновий гай, що ріс на дуже довгій, виступаючій далеко в море косі — »Дромос Ахілеос«, обвішався там образками богині і танцював її священні танці. За ним стежив його брат, син скитської матері, і застрілив його з лука. Таким чином бачимо, що скити дуже берегли свої звичаї і не хотіли зміщуватися з місцевими хліборобами. Вони нападали на хліборобів, брали їх у полон та продавали як невільників грекам, яких греки звали скитами, або скитськими рабами, бо вони були добрими господарями і добре виконували свої обов'язки. Геродот дав досить докладні відомості і про хліборобів, однак теперішні вчені, зокрема московські, майже зовсім не звертають уваги на ці хліборобські племена. А їх було багато. Були вони також і великі. Між нами, найбільше плем'я це були аґатирси, що займали сучасну Буковину, Подільську і Київську губернії.

Ці хліборобські племена мали довгі вали для оборони від нападів номадів, мали великі городища, де сиділи, мабуть, їхні князі. Дуже можливо, що частина їх жила і на західнім боці Карпат до Семигорода. Мали вони і своє військо. Письма не знали, а свої закони зберігали й виспівували у піснях. Їх ще знав і Арістотель, що написав про них. Потім над рікою Богом сиділи каліпіді або карпіді і алазони. Геродот про них пише, що вони займалися хліборобством, але тільки для продажу. Очевидно, що хліб вони, як і другі племена, продавали, але щоб

самі не їли того, що продукували, то я сумніваюся. Далі Геродот згадає про скитів-хліборобів. Я думаю, що це не були ті скити, що прийшли з туркестанських степів, а були місцеві хлібороби, у яких скити повбивали князів і поставили своїх князів чи управителів, щоб збирати хліб для свого забезпечення. Геродот не подає, де була їхня територія. Ще далі на північ йдуть уже племена в полтавській і чернігівській губерніях. Це племена гельонів і будинів. Про гельонів Геродот говорить, що це були племена дуже змішані з греками. Вони мали великий город Гельнос, обведений дерев'яними стінами. Довжина кожної стіни була 30 стадій. Геродот каже, що там були храми грецьким божествам, у тім числі і Діонісові, якого свята справлялися щодва роки.

Про будинів Геродот пише, що це був зовсім інший нарід, ніж гельони. Вони були блондини (біляві), мали сині очі та говорили іншою ніж гельони мовою. Звичаї їхні були близькі до скитських. Харчувалися зернами соснових шишок. Отже могли бути литовським, індогерманським племенем. Город Гельнос міг бути там, де тепер село Більськ над Ворсклою, а біля нього є величезне городище з високих валів. Ці вали досягають висоти 12-15 метрів. Більське городище цілком відповідає всім тим умовинам, які подано в Геродота, себто і розмір валів, і час його зруйнування у зв'язку з походом Дарія на скитів 512 р. перед Хр. Я про це подав докладну статтю французькою мовою*) 1930 року. Для народів хліборобських в Україні, які мали стосунки з греками, Геродот вживав загальну назву — гіпербореї. По-нашому це значить ті, що живуть на півночі. Геродот пише, що кожного року після жнив гіперборейські дівчата приносили обжинкові вінки до храму Деметри на острові Делос. А потім, коли прийшли скити, то вони вже тільки передавали вінки від села до села з побожними співами. Ці дари йшли спочатку на захід через Семигород, нинішніми долинами Сербії, долиною ріки Вардару аж до Салоніки, а звідтіля попадали вже на Делос. Згадане оповідання Геродота малює перед нами незвичайно цікавий образ тодішнього життя, вказує на етнічну й релігійну спільність гіпербореїв з населенням Семигороду і Сербії, що переносило вінки аж у Грецію.

Ці оповідання Геродота вказують теж і на релігійну спільність з греками, а також на те, що до приходу скитів над Чорне море існувала повна безпека подорожі, і то пішки, від гіпербореїв до Греції. Сам Геродот гіпербореїв не бачив, бо вони в його час були вже відділені від Греції скитами. Про них він перекладає нам з поем Арістея (грецького поета, який їздив до Понтіди, себто на північні береги Чорного моря під час заснування там грецької колонії Ольбії недалеко усть Бога і Дніпра в 642 р. перед Хр.). Арістей у своїй поемі оповідав, що інші

*) V. Scerbakiwskyj: La situation géographique de la ville de Gelone, d'Herodote. 1930, 165-280; Księga pamiątkowa ku czci Pr. Dr. Demetrykiewicza. 1930, 265-280.

народи все воюють між собою, і тільки гіпербореї ні з ким не воюють (Herodot, кн. IV., 13). Це підтверджується і археологічними розкопками, бо на цім просторі існує один рід могил, у яких при покійниках нема зброї, але є досить кераміки (горшків), що вказує на хліборобський характер населення. Саме ця кераміка відноситься до т. зв. гальштатського типу і гроби з цією керамікою існують по цілій Україні від Кубані аж до Карпат, а далі на захід до Гальштату (Hallstatt — Дол. Австрія). Похорони двох родів бувають і в нас і в Гальштаті: похорони тілопальні та тіловземнені у випростованім стані. Можемо цілком певно вважати, що тілопальні похорони належали тим нашим гіперборейам, себто якраз хліборобському селянському елементові наших предків, бо раніше тілопальні похорони були в нашій трипільській культурі з мальованою керамікою. Пізніше вони перейшли в культуру т. зв. полів похоронних тілопальних урн (культура піль поховань), що характеризує хліборобську культуру, відкриту ще В. Хвойком в селі Зарубинця, яка існувала там від II. віку перед Хр. до II. віку по Хр., а в селі Черняхові — від II. віку перед Хр. до V. віку по Хр.

Дальшого продовження цієї культури покищо не знайдено. Але ми можемо пригадати собі, що це ж був вік, коли з Азії в Україну насунули гунни, і вони, як усі номади, знищили культурні центри. Однак усіх хліборобів і селян знищити не могли, і вони продовжували палити своїх покійників, попіл з яких ховали просто в землю, не додаючи до нього нічого. Але ці селяни вже говорили старою українською мовою.

В 1906 році мені пощастило розкопати в лісі недалеко Києва, між селами Демидовом і Димером, сім могилок. Земля там — самий пісок, могилки невеликі, всього сантиметрів на 60-70 заввишки. В кожній могилці, сантимет. на 20-30 нижче рівня землі, в чистім піску лежав кусочок перепаленої людської кістки, власне кусочок людського ребра дожиною 4-5 сант. і більш нічого. Так було в кожній, а я їх розкопав був сім, могильці. Цей тілопальний цвинтар мав до 80 могилок. Видно, що людність була дуже бідна, коли не клала в могилу ніяких речей, через що і не можна цей цвинтар ніяк датувати. Я думаю, що цей цвинтар належав нашій людності за часів нападів гунів і може нараховував до сотні літ свого існування. В нас тілопалення існувало до прийняття християнства. Але починаючи з VIII. віку, в могилах ми знаходимо вже додатки, горшки т. зв. слов'янського стилю, отже цей Димерський могильник мусів існувати десь між V. і VIII. віками й мабуть почався в кінці або в другій половині V. віку. Отже бачимо, що тілопальний звичай існував у нас від доби трипільської мальованої кераміки до прийняття християнства, але він нищив кістяки так, що ми не можемо з певністю сказати, до якої раси належали наші предки-хлібороби.

Кінець